

DE ECONOMISCHE GESCHIEDENIS VAN BELGIË TIJDENS DE NIEUWSTE TIJD

ONDERZOEKTRENDS IN DE JAREN TACHTIG

Jan Blomme en Peter Scholliers

**NEHA Bulletin. Tijdschrift voor de economische geschiedenis in Nederland
7 (1993) no. 1, 5-38**

1. Clio's slinger

Het begin van een nieuw decennium vormt vaak de aanleiding om een *status questionis* te maken van de activiteiten in een bepaald vakgebied van de geschiedenis tijdens voorbije jaren. Ook op het einde van de zeventiger jaren en het begin van de jaren tachtig was er, mede onder impuls van de uitgave van de nieuwe *Algemene geschiedenis der Nederlanden (AGN)*, een opmerkelijk aantal publikaties over de ontwikkelingen binnen het vakgebied.¹ Tien jaar later wordt in een aantal bijdragen, zowel nationaal als internationaal, opnieuw stilgestaan bij de belangrijkste trends in de economische geschiedenis.²

Dit artikel maakt een balans van het onderzoek dat na 1980 werd verricht over de economische geschiedenis van België tijdens de negentiende en twintigste eeuw. Een cruciale vraag wordt daarbij gesteld: dient de economische geschiedenis als hulpwetenschap (dataleverancier, 'laboratorium') van de economische wetenschappen te worden beschouwd of vormt zij een volwaardig loot van de geschiedenis? Deze vraag is niet onbelangrijk omdat er voor 1980 een duidelijke tendens bestond naar het econometriseren van de economische geschiedenis.

In de volgende paragrafen zal gepoogd worden een antwoord te geven op de vraag of de trend in het voordeel van de cliometrie zich ook na 1980 verder heeft doorgezet. In het besluit zal dieper worden ingegaan op de bipolaire structuur van de economische geschiedenis (enerzijds hulpwetenschap voor de economie en anderzijds subdiscipline van de integrale geschiedenis). Aan de hand van dit overzicht zal tevens getracht worden een antwoord te geven op de vraag of de economische geschiedenis als afzonderlijke discipline binnen de historische wetenschappen kan worden gelegitimeerd en zo ja, waaruit die unieke historische dimensie dan wel bestaat.

Economische geschiedenis wordt hier bekeken door een nauwe bril:³ enkel problemen met betrekking tot vraag en aanbod, economische groei, en inkomensverdeling komen aan bod.⁴ Deze bijdrage wijkt qua opzet af van wat eerder op dit vlak in België werd gepubliceerd.⁵ Verwantschap bestaat met het in 1980 verschenen Sammelbericht van R. Schiffers over de jaren 1944-1977.⁶

Binnen het geheel van de geschiedwetenschappen kende de economische tak in de drie decennia na de Tweede Wereldoorlog een opvallende expansie. In de eerste *AGN* (gepubliceerd circa 1955) kreeg de sociale en economische geschiedenis van de Nieuwste Tijd 20% van het totaal aantal pagina's, tegen 38% in de nieuwe *AGN*.⁷ Ook voor de Nieuwe Tijd kreeg de sociaal-economisch-geografisch-demografische geschiedenis 37% van de beschikbare ruimte toebedeeld.⁸ Wat verder opvalt is de relatieve oververtegenwoordiging van de negentiende eeuw. Hoe recenter in de tijd, hoe beperkter het aandeel van de economische geschiedschrijving binnen het geheel van de historische wetenschappen.

Op het gebied van de epistemologie werden deze jaren gekenmerkt door een vaak scherpe tegenstelling tussen de traditionele of oude geschiedschrijving en de nieuwe economische geschiedschrijving of de cliometrie. In de praktijk kwamen beide scholen in hun extreme vorm zelden voor. Ook de eerste traditionele economisch-historici onderkenden het belang van het kwantitatieve en bouwden vaak theorieën op met een sterk generaliserend karakter. Wel leek het erop dat in de loop van de jaren zeventig meer en meer het accent in de richting van de nieuwe school verschoof: economische theorie werd belangrijker in de probleemstelling, de opmaak en de bewerking van seriële, kwantitatieve data statistisch steeds verfijnder, en in vele bijdragen werd een mathematisch model gepresenteerd. Toch is de New Economic History in Europa niet echt van de grond gekomen.⁹ Dat gold onder andere voor Nederland en Frankrijk.¹⁰ In België kreeg de cliometrie al in de jaren 1960 aandacht. P. Lebrun was overtuigd van het belang van de econometrie

en de economische theorie voor de studie van de geschiedenis. Hij verzamelde een ploeg vorschers in het Luikse studieceterum *Histoire quantitative et développement*. Er waren vrij snel contacten met de groep van economisch-historici rond H. Van der Wee (Leuven). In 1970 werd de samenwerking geïstitutionaliseerd in het Nationaal Fonds voor het Wetenschappelijk Onderzoek (NFWO) contactgroep 'Economische groei en industriële revolutie in België'. Een werkverdeling ontstond rond de cijfermatige reconstructie van macro-economische factoren (zoals de industriële productie, de investeringen van het bankwezen of de buitenlandse handel).

Vandaag is er evenwel, zowel in Europa als in de Verenigde Staten, sprake van een 'herbronning' in de economische geschiedschrijving. In de jaren 1980 werden 'zekerheden' uit de jaren 1970 op de helling gezet. De New Economic History werd zelfs dood verklaard.¹¹ Anno 1990 wordt nieuw animo gezocht in een de-economizing van de economische geschiedenis, een 'historiciser l'analyse et les théories économiques', of beter gezegd in het integreren van de zogenaamde 'new institutional economics' in de economische geschiedenis met de bedoeling de economische analyse en economische theorieën te 'historiseren'.¹² Hierbij wordt teruggegrepen naar elementen van de traditionele economische geschiedschrijving. Maar natuurlijk zwaait de slinger niet helemaal die kant op.¹³

Heeft deze 'herbronning' zich ook in België voorgedaan, of is de Belgische economische geschiedenis verder de weg van de New Economic History opgegaan na 1980? Werd de econometrie effectief toegepast? Had zij veel aanhangers of bleef zij marginaal? Heeft deze interesse nieuwe theorieën geïntroduceerd? Zo ja, welke? Werden nieuwe thema's aangesneden? Was er sprake van een debat, zelfs strijd, tussen 'oude' en 'nieuwe' economische geschiedenis in België?

2. Een stand van zaken omstreeks 1980

Enkele van deze vragen kunnen worden beantwoord door het bekijken van de bijdragen over Belgische economische geschiedenis in de nieuwe AGN. K. Veraghtert (promovendus bij H. Van der Wee) beschreef de algemene economische ontwikkeling in België tijdens de periode 1790-1970.¹⁴ Hij kon hiervoor nog geen beroep doen op gereconstrueerde nationale rekeningen; dit onderzoek was nog lopend aan de universiteiten van Luik en Leuven. Wel kon hij reeds beschikken over deelresultaten van kwantitatief onderzoek uit het voorbije decennium, verricht door Luikse en Leuvense vorschers. Veraghtert tekende ook voor het overzicht van de conjunctuurbewegingen in de negentiende eeuw,¹⁵ waarbij hij gebruik maakte van studies uit de Luikse school, meer in het bijzonder van onderzoek van J. Gadisseur.

Verder schreef Veraghtert de bijdragen over de industriële ontwikkeling tussen 1790 en 1844, over geld en handel in dezelfde periode, over de handel in de jaren 1873-1895 en 1895-1914 en tenslotte over de economische ontwikkeling tijdens het Interbellum.¹⁶ Zo dit laatste artikel wordt vergeleken met de bijdragen over de negentiende eeuw, dan blijkt duidelijk dat de economische geschiedschrijving uit de jaren 1970 veel meer aandacht had voor de negentiende eeuw. Cijfers en grafieken voor het artikel over het Interbellum haalde Veraghtert uit studies van tijdgenoten en uit officiële statistieken: er was nagenoeg geen naorlogs kwantitatief onderzoek voorhanden. Het overzicht van deze laatste periode is dan ook 'traditioneler' dan de bijdragen over de negentiende eeuw. Dat laatste geldt nog meer voor het overzicht van G. Vandewalle over de economische evolutie na de Tweede Wereldoorlog.¹⁷ Deze auteur kon geen beroep doen op recente studies en moest het stellen met officiële statistieken. Zijn artikel valt overigens op door de schaarste aan tabellen en grafieken.

In de AGN kwam de economische geschiedenis nog in andere, soms erg korte, stukken aan bod. Landbouw en platteland werden bekeken door C. Vandenbroeke en W. Vanderpijpen en door J. Craeybeckx, nijverheid en bankwezen door G. Kurgan-Van Hentenrijk en de economische politiek na 1945 door A. Meynen.¹⁸ In deze overzichten was de kwantificering vooral aanwezig in prijsreeksen. Zulke reeksen kwamen ook aan bod in het overzicht van P. Van den Eeckhout en J. Hannes over de sociale verhoudingen tot 1840.¹⁹

De Luikse groep ontbrak in de AGN,²⁰ maar kwam uitgebreid aan bod in het begeleidend boek van de tentoonstelling 'De industrie in België' uit 1981, dat veel meer dan een catalogus in de schaduw van een tentoonstelling was.²¹ Gadisseur publiceerde onder andere cijfers van de industriële productie per arbeider en per sector en subsector, terwijl P. Lebrun een bijdrage schreef over de industriële revolutie. Lebrun putte daarbij uit het eerste boekdeel van de reeks *Histoire quantitative et développement de la Belgique au XIXe siècle*.²² Deze publikatie was de voorbode van niet minder dan tien volumes statistieken over de Belgische economie tijdens de industriële revolutie, vooral steunend op doctoraten die in de loop van de jaren 1970 in Luik waren verdedigd. De industriële revolutie werd door Lebrun beschouwd als een regionaal gedifferentieerde overgangsstructuur tussen twee andere 'structuren'. Hij hanteerde het concept 'kritische massa' die de overgang genereerde. Zijn visie kwam goed tot uiting in de inleiding en de conclusie van dit eerste volume. De stukken van J. Dhondt (Gent), M. Bruwier (Bergen-Charleroi) en Lebrun zelf

(Brussel) getuigden van degelijke, 'oude' economische geschiedenis. G. Hansotte (Luik-Verviers) daarentegen deed een beroep op statistische formules en economische theorieën om bijvoorbeeld de prijs van de mechanisering te bepalen. Een opvallende tekortkoming van het hele boek betrof het ontbreken van informatie over lonen en prijzen.²³

In dezelfde reeks verscheen het boek van Hansotte over de (Luikse) metallurgie op het einde van de achttiende eeuw.²⁴ Het was een goede synthese van eerder werk van deze auteur, maar in tegenstelling tot zijn zojuist geciteerde bijdrage, zonder enige aandacht voor theorie of econometrie. Ook vermelden we het boek van H. Watelet over het steenkoolbekken van Bergen tussen 1750 en 1850.²⁵ Beide boeken vertegenwoordigen een traditionele, 'semi-kwantitatieve' trend in de studie per industriële sector.

In 1980 werd '150 jaar België' gevierd en heel wat gelegenheidspublicaties zagen het licht. Hier moet zeker vermeld het themanummer van het marxistisch geïnspireerde tijdschrift Contradictions, met onder andere artikelen van I. Cassiers en A. Mommen over de economische rol van de staat.²⁶ Algemene overzichten vond men bij R. Devreker en G. Bosschaert, en J. Daloze.²⁷ Bijdragen van M. Eyskens mogen vermeld wegens de bijzondere aandacht voor de economische ontwikkeling na 1945.²⁸ Tenslotte verscheen nog in 1980 het laatste deel van La Wallonie. Le pays et les hommes, waarin onder meer bijdragen van Kurgan-Van Hentenrijk over bankiers en industriëlen, M. Bruwier over de ontwikkeling van de grootnijverheid, Gadisseur over de landbouw en A.-M. Kumps en R. Wtterwulghé over de relatieve achteruitgang van de Waalse nijverheid na 1945.²⁹

Op basis van deze studies kan de volgende balans van de economische geschiedschrijving rond 1980 worden gemaakt: de narratieve, traditionele benadering overheerste, maar het kwantificeren kende een doorbraak, evenwel beperkt tot de negentiende eeuw. Van New Economic History was geen sprake: er werd hooguit wat mee geflirt. Het duidelijkste spoor is te vinden in inleiding en conclusie van Lebruns Essai. In dat opzicht week de Belgische economische geschiedschrijving weinig af van wat in de rest van Europa gebeurde. Synthesewerken ontbraken, wat de auteurs van de nieuwe AGN bijvoorbeeld verplichtte tot oorspronkelijk werk en/of putten uit ongepubliceerd materiaal. Drie nieuwe grote thema's kwamen op het voorplan te staan: industriële revolutie en economische groei (Lebrun, Van der Wee), economische conjunctuur (Veraghtert) en economische politiek (Cassiers, Meynen, Mommen), dit laatste onder marxiserende inspiratie. Beide eerste thema's sloten, weliswaar laattijdig, aan bij een internationale trend in het onderzoek.³⁰

3. 'Complementing basic statistical knowledge': het bronnenmateriaal sinds 1980

In tegenstelling tot de meeste Westeuropese landen beschikte België rond 1980 over bijzonder weinig historische statistieken. Op zowat elk terrein, uitgezonderd loon- en prijsreeksen, had het land een achterstand. Om deze lacune op te vullen, hebben de Luikse en Leuvense kernen in de jaren tachtig veelvuldig statistisch basismateriaal verzameld, bewerkt en gepubliceerd. In 1980 verscheen in de reeks Histoire quantitative het werk van A. Van Neck.³¹ Het bevatte in de eerste plaats een rijkdom aan gedetailleerde statistieken. Met uiterste zorg werden de Belgische producenten en consumenten van stoommachines behandeld, technologie, kostprijs, produktie en produktiviteit bekeken, en internationale vergelijkingen gemaakt. In 1981 verscheen de studie van J. Pirard over de Belgische overheidsfinanciën tussen 1830 en 1913.³² De auteur reconstrueerde cijferreeksen van de lopende uitgaven en ontvangsten van de Belgische overheid en bekeek oorzaken en gevolgen van de ontwikkelingen.

Het jaar daarop publiceerde D. Degrève zijn werk over de Belgische buitenlandse handel.³³ Driekwart van het boek bestaat uit statistieken van de jaarlijkse in- en uitvoer per produkt. De handelspolitiek en de organisatie van de douane kwamen aan bod, evenals een kritische kijk op de officiële cijfers. Tenslotte kwam recent het lang verwachte werk van Gadisseur over de landbouwproduktie van de pers.³⁴ Per provincie schatte de auteur de bebouwde oppervlakte, het rendement per hectare, de produktie van gewassen en gaf hij informatie over veeteelt, prijzen van produkten en gronden, lonen van landarbeiders en visvangst.

Deze boeken vormen een unieke verzameling van becomingarierde statistieken. Zij zijn echter meer dan dat: zij zijn bouwstenen voor de reconstructie van een 'referentiesysteem' van België's geschiedenis. Doel is de constructie van geaggregeerde, macro-economische cijferreeksen zoals het bruto nationaal produkt (BNP), binnen een theorie van de economische ontwikkeling van een staat.³⁵ Ondanks Lebruns theoretische bespiegelingen, kunnen deze werken bezwaarlijk in de hoek van de New Economic History worden geduwd. Zij zitten daarvoor nog te sterk vast aan methodologische en heuristische problemen, eigen aan de reconstructie van het basismateriaal. Mogelijk komen econometrie en economische theorie in de synthese aan bod.

In 1984, toen het Luikse onderzoek stakte, zette de Leuvense groep het onderzoek verder. Er werd geoordeeld dat een hechte band binnen het onderzoek van de Workshop noodzakelijk was. Deze werd gevonden in de reconstructie van jaarlijkse nationale rekeningen tussen 1795 en 1953, een onderzoek dat paste binnen een internationaal kader.³⁶ Daarmee werd een andere weg gekozen

dan de Luikse groep. De Luikenaars behandelen een aantal thema's van de Belgische economische ontwikkeling op zeer grondige wijze, maar het blijven afzonderlijke studies die zich moeilijk laten integreren in een globale synthese. Kenmerkend in dit opzicht is dat de voorziene uitgave met betrekking tot een aantal diachronische ramingen van het Belgische BNP tot nu toe niet is gepubliceerd. Bovendien beperken zij zich in de tijd, namelijk de negentiende eeuw, industriële revolutie en industrialisatie, en tot een aantal specifieke sectoren en onderwerpen. De door de Leuvenaars genomen optie om te werken binnen het systeem van de nationale boekhouding legt hen wel een methodologisch en paradigmatisch keurslijf op; de in dit systeem nagestreefde volledigheid heeft als gevolg dat sommige sectoren minder exhaustief kunnen behandeld worden. Anderzijds biedt de toepassing van het stelsel van de nationale rekeningen het voordeel om onderling vergelijkbare informatie (in tijd en ruimte) op systematische wijze te reconstrueren, en deze in gestandaardiseerde vorm uit te geven. Daartegenover staat dat Luikenaars meer ruimte laten voor 'exogene' factoren, maar wel met belangrijke lacunes dreigen te zitten. De uitgesproken lange-termijn visie van de Leuvenaars, namelijk 1750-1990, van pre-industriële tot post-industriële economie, heeft tot doel een inzicht te krijgen in de 'dynamiek van de voorbije structurele mutaties, en aldus bij te dragen tot een meer verantwoorde economische politiek'.³⁷ Bij de Luikse groep is nergens sprake van zulke pogingen. Het Leuvense project veronderstelt collectief onderzoek naar een veelheid van factoren die voordien in afzonderlijk verband (of zelfs nooit) werden behandeld. Er werd besloten om eerst het Interbellum te bestuderen, en vervolgens de negentiende en dan de achttiende eeuw te onderzoeken. De methode werd geënt op die van het Nationaal Instituut voor de Statistiek, dat de nationale rekeningen publiceert vanaf 1953.

In 1986 kwam er een echte waterval aan publikaties in de vorm van discussion papers, dus met een min of meer voorlopig karakter.³⁸ S. Peeters en anderen beten het spits af met een studie van het nationaal inkomen tijdens het Interbellum. Macro-economische gegevens over lonen van arbeiders en bedienden, inkomens van ondernemers en uit roerend en onroerend goed werden samengesteld. Met het oog op deze berekeningen, beschouwde M. Goossens de werkgelegenheid en de loonmassa van industriearbeiders. De bestedingsbenadering kwam aan bod in het onderzoek naar de private consumptie. C. Schroeven bekeek het verbruik van voeding, tabak en drank, terwijl G. Smet de uitgaven voor vervoer behandelde. A. Henau onderzocht de bestedingen voor huur. E. Buyst en anderen lieten zich in met een raming van de kapitaalvorming in industrie en woningbouw.³⁹ Tenslotte verrichtten Schroeven en P. Solar onderzoek naar een deflator.⁴⁰

Intussen was aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB) de studie van lonen en prijzen in negentiende en twintigste eeuw (opnieuw) gestart. Dit viel binnen onderzoek naar de evolutie van de levensstandaard van arbeiders tijdens het Interbellum. Informatie op micro-niveau werd verzameld om de evolutie van de koopkracht zo getrouw mogelijk te kunnen volgen. Dus geen onderzoek naar macro-economische grootheden zoals in Leuven of Luik. P. Van den Eeckhout en P. Scholliers publiceerden reeksen van lonen uit verschillende industrieën en van Brusselse huishuren.⁴¹

De studie van inkomens en prijzen kwam elders ook aan bod. I. Cassiers onderzocht de evolutie van uurlonen in de Belgische nijverheid tussen 1919 en 1939, terwijl B. Coppieters zich boog over het verloop van de totale loonsom.⁴² C. Vandenbroeke publiceerde prijsreeksen van de veertiende tot de twintigste eeuw; M. Loos en J. Vuchelen bestudeerden het gezinsvermogen in de jaren 1970 en 1980.⁴³

Aandacht voor recente statistieken van algemeen economische aard is te vinden in de Cahiers Economiques de Bruxelles (CEB) en de Recherches économiques de Louvain, die hun retrospectieve statistieken over de Belgische economie in de naoorlogse periode voortzetten.⁴⁴ Ook de Nationale Bank van België deed dit door de publikatie van het statistisch overzicht van de periode 1970-1980, met de nuttige 'Retrospectieve statistische reeksen 1920-1980'.⁴⁵ Tenslotte zij hier ook vermeld de raming van de hoofdelijke voedselconsumptie door Van den Eeckhout en P. Scholliers en de kritiek daarop van J. Blomme.⁴⁶

Zorgde de invloed van de New Economic History in België voor een verhoogde produktie van historische statistieken? Nieuwe terreinen en perioden werden bestreken en economen lieten zich in met economische geschiedenis. Maar heel wat onderzoek greep terug naar de oudere traditie van F. Simiand en E. Labrousse (lonen, prijzen), R. Hartwell en D. Landes (industriële revolutie), S. Kuznets en L. Stone (nationale rekeningen), en, dichter bij huis, C. Verlinden, J. Dhondt, E. Scholliers, F.-X. Van Houtte, L.H. Dupriez en G. Jacquemyns. De New Economic History heeft mogelijk de kwantitatieve interesse alleen maar aangewakkerd, zonder zelf veel nieuwe adepten verleid te hebben. De slotsom: op het vlak van de reconstructie van historische statistieken deed België het in de jaren 1980 niet slecht. In feite deed het land niets anders dan een deel van de achterstand op zijn Westeuropese burens goed te maken.

4. Het interpretatieve onderzoek sinds 1980

Historische statistieken werden niet alleen als bronnenmateriaal in afzonderlijke boeken gepubliceerd maar ook verder geïntegreerd in interpretatieve werken. Onderhavige rubriek doorloopt het 'interpretatieve' werk, waarbij drie subrubrieken (Economische groei en conjunctuur; Productiefactoren; Inkomensverdeling en consumptie) worden onderscheiden. Daarbij zal worden herinnerd aan eerder vermelde studies.

4.1 *Economische groei en conjunctuur*

4.1.1. *Algemeen*

Tot nu toe is geen boek beschikbaar dat een synthese geeft van de Belgische economische geschiedenis vanaf de industriële revolutie tot het einde van de twintigste eeuw. Wel werden in de loop van de jaren 1980 een aantal monografieën geschreven die de Belgische economie over een kortere periode bestuderen. Voor het Interbellum zijn er de studies van R.L. Hogg en Cassiers.⁴⁷ Hogg wijst in zijn studie op het gebrek aan verandering in de economische structuur van België en meer in het bijzonder in de industriële sector. Deze verstarring van de industriële structuur tijdens de betrokken periode wordt toegeschreven aan de voorkeur van de ondernemers voor korte-termijn planning, het gebrek aan kapitaalvorming en de afwezigheid van een efficiënte overheidsinterventie. In haar onderzoek over de ontwikkeling van de Belgische economie tijdens het Interbellum wijst Cassiers op het belang van het uitgesproken open karakter van de Belgische economie. Groei en crisis worden geanalyseerd aan de hand van een tweesectorenmodel met enerzijds een kapitaalintensieve exportsector en anderzijds een meer artisanale sector waarvan de productie bestemd is voor de binnenlandse markt. De algemene economische groei in België tijdens de negentiende eeuw wordt besproken in een bijdrage van Kurgan-Van Hentenrijk, terwijl Van der Wee in een aantal artikelen een bondig overzicht geeft van de belangrijkste ontwikkelingen binnen de Belgische economie tijdens de 20ste eeuw.⁴⁸ Economische aspecten van de dekolonisatie worden besproken in een artikel van J.P. Peemans.⁴⁹ Over de recente economische geschiedenis van België (na de Tweede Wereldoorlog) kunnen de publikaties van R. Vandeputte worden vermeld.⁵⁰

Naast de studies die de Belgische context in zijn geheel bestuderen zijn er ook nog een aantal regionale monografieën en verzamelwerken geschreven die vaak waardevolle kwantitatieve en kwalitatieve informatie geven. Voor Wallonië werd een overzicht geschreven door C. Vandermorten.⁵¹ In Vlaanderen stonden vooral de Antwerpse en Gentse agglomeraties in de focus. Voor Antwerpen kunnen naast een bijdrage van J. Delbeke, ook nog de verzamelwerken onder de redactie van K. Van Isacker en R. Van Uytven en van R. Baetens worden vermeld.⁵² Voor Gent zijn er naast een bijdrage van H. Coppejans-Desmedt, de verzamelwerken onder de redactie van A. Capiteyn en anderen en van J. Decavele.⁵³ Voor Brussel is er een overzicht onder de redactie van A. Smolart-Meynart en J. Stengers.⁵⁴ Een industriële geschiedenis van Charleroi werd geschreven door M. Brigotte.⁵⁵ Beveren en de omliggende regio werd bestudeerd door F. Meire.⁵⁶

Conjunctuurbewegingen over lange termijn (lange golven) werden bestudeerd aan de hand van trends in de geldhoeveelheid door Delbeke.⁵⁷ C. Vandermorten schenkt in een artikel over de industriële productie in België ook veel aandacht aan de periodisering van de economische activiteit.⁵⁸ Andere bijdragen die de langlopende conjunctuurbewegingen in een Belgische economische context onderzoeken zijn van L. Cuyvers, A. Piasser, Delbeke, en van F. Bossier en P. Hüge.⁵⁹

De ontwrichting van de Belgische economie en overheidsfinanciën bij de aanvang van de jaren 1980 riep ook een hernieuwde belangstelling naar de oorzaken en de gevolgen van de depressie van de jaren 1930 in het leven. G. Coomans bestudeerde de crisis van 1929 in comparatief verband tussen België, Frankrijk en Groot-Brittannië.⁶⁰ In deze context kan ook nog een artikel van M. Van Audenhove worden vermeld.⁶¹

Tevens kwam de economische geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog aan bod in een aantal bijdragen in tijdschriften en verzamelwerken waarin onder meer de oorlogsschade, de wapenindustrie, de voedselvoorziening en de economische collaboratie werden onderzocht.⁶²

4.1.2. *Landbouw*

In 1990 publiceerde Gadisseur in de reeks *Histoire quantitative* een omvangrijke studie over het fysieke landbouwproduct in België voor de periode 1846-1913.⁶³ Hoewel essentieel een bewerkte bronnenuitgave, biedt deze studie veel informatie over de technische aspecten van de 19de eeuwse landbouw. Binnen het kader van de Leuvense werkgroep voor de reconstructie van de nationale rekeningen maakten Blomme en Goossens ieder een andere studie over de Belgische landbouw.⁶⁴ Blomme onderzocht de periode 1880-1980, waarbij onder meer de ontwikkeling van de output- en

de inputstructuur, van de produktiviteit, van het ondernemersinkomen en van de zelfvoorzieningsgraad van de agrarische sector werden geanalyseerd. Goossens maakte een diachronische doorsnede van de Belgische landbouw omstreeks 1812 en 1846 en besteedde veel aandacht aan de regionale variatie om belangrijke structurele aspecten van het landbouwsysteem te verklaren. Voor dezelfde periode tenslotte maakte Ph. Kint een grondige studie van ontwikkeling van de Oost-Vlaamse landbouw, waarbij onder meer de rol van de landbouw als kapitaalverschaffer voor de opkomende industrialisering in het Gentse aan bod komt.⁶⁵

Een stand van zaken van de agrarische geschiedenis van België in de Nieuwste Tijd wordt gegeven in een publikatie van de Nationale Dienst voor de Afzet van Land- en Tuinbouwprodukten.⁶⁶ Voor de naoorlogse periode tenslotte verschenen een aantal meer technisch georiënteerde artikelen van G. Bublot, M. Bouquiaux, M. Dewit en A. Thonon.⁶⁷

Politiek-institutionele aspecten van de Belgische agrarische geschiedenis met veel verwijzingen naar de economische context kunnen teruggevonden worden in de studies van L. Van Molle over de houding van de Belgische katholieken ten opzichte van de landbouw 1884-1913, over het Ministerie van Landbouw en over de Belgische Boerenbond.⁶⁸

4.1.3. Industrie

Gezien de uitgesproken band met de moderne economische groei vormde de studie van de industrie en de industrialisatie één van de meest succesvolle navorsingsdomeinen binnen de economische geschiedenis.

Na de belangrijke syntheses over de Belgische industrie die bij de aanvang van de jaren tachtig tot stand kwamen, schreef alleen nog Vandermotten een meer algemene bijdrage, waarbij veel aandacht werd geschonken aan de regionale dimensie van de nijverheid.⁶⁹ E. Hélin bestudeerde de opkomst en het verdwijnen van de industriële bekkens.⁷⁰ In enkele bijdragen over onder meer de proto-industrialisatie en het regionaal produkt opent Vandebroek de discussie over de (afwezigheid van de) industriële revolutie in Vlaanderen tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw.⁷¹ Op de door Vandebroek geformuleerde uitnodiging tot discussie werd tot nu toe door niemand gereageerd; wellicht ontbreekt nog steeds een gedegen kwantitatieve achtergrond, zoals degelijke data betreffende produktie, prijzen en lonen, om een meer gefundeerd debat mogelijk te maken? Meer algemeen schetst M. Dorban een overzicht van het begin van de industriële revolutie in de Oostenrijkse Nederlanden.⁷² Ook in het boek van C. Herne over de Belgische provincies in 1789 kan informatie over de aanzet van de industrialisering worden teruggevonden.⁷³ Andere aspecten van de industriële revolutie in België worden behandeld in een artikel van S. Clark.⁷⁴ Tenslotte worden de structurele problemen van de Belgische industrie na de Tweede Wereldoorlog geanalyseerd in een artikel van M. Weber.⁷⁵

De sluiting van de laatste Waalse mijnen en de afbouw van de steenkooldelving in het Limburgs bekken, samen met de belangrijke rol van de steenkoolindustrie in de industrialisering van België, gaven het onderzoek in de jaren 1980 een belangrijke impuls. De economische aspecten van de steenkooluitbating in Limburg kwamen uitgebreid aan bod in een aantal artikelen van A. Soete.⁷⁶ In deze context kwam in 1988 ook een themanummer over de steenkoolnijverheid tot stand in het Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis.⁷⁷

De metaalindustrie kwam verder aan bod in een aantal artikelen van onder meer E. Bussiere en J.M. Yante.⁷⁸ Ook de acta van een colloquium over de siderurgie in de achttiende en negentiende eeuw bevat interessant materiaal.⁷⁹

De ontwikkeling van de electriciteitssector werd besproken in een bijdrage van Kurgan-Van Hentenrijk, de exploitatie van de steengroeven in het Henegouwse tijdens de negentiende eeuw door J.P. Ducastelle.⁸⁰

De rurale industrie, de linnennijverheid en de spijkermakerij worden bestudeerd in artikelen van P. Servais, E. Gubin, en J.L. Delaet.⁸¹ De industrialisering van de katoenindustrie kwam aan bod in een artikel van Copejans-Desmedt, die van de vlasnijverheid bij Solar.⁸² Regionale aspecten van de textielindustrie in Vlaanderen werden voor de katoenindustrie in het Brusselse onderzocht door Ph. Beke, voor Lier wezen C. Lis en H. Soly op het belang van de textielfirma De Heyder & Co.⁸³ Enkele interessante aspecten van de wolindustrie op het Kempense platteland tijdens de negentiende eeuw werden voorgesteld in een artikel van E. Vanhaute.⁸⁴ N. Dorban, R. Petit en J.M. Yante publiceerden de bijdragen van een studiedag over de relatie tussen industriële inplantingen en ecologie in het verleden.⁸⁵

Binnen het kader van de Leuvense werkgroep voor de reconstructie van de nationale rekeningen bestudeerde E. Buyst de residentiële woningbouw in België tussen 1890 en 1960 en onderzocht daarbij ook de belangrijkste variabelen van de investeringen in de bouwsector.⁸⁶

4.1.4. Diensten

Tot nu toe is de studie van de dienstensector vooral toegespitst op het bank- en financieewezen, de overheid en het transport. Klein- en groothandel, de vrije beroepen en dergelijke werden tot nu toe nauwelijks onderzocht.

Over de Belgische financiële sector in de negentiende eeuw is een recent overzichtsartikel beschikbaar aan de hand van Van der Wee en Goossens.⁸⁷ Van der Wee en M. Verbreyt schreven een studie over de geschiedenis van de Kredietbank, die voor de periode tot de Tweede Wereldoorlog in feite ook een overzicht geeft van de opkomst van een specifieke Vlaamse banksector.⁸⁸ Een algemeen overzicht van de Belgische financiële groepen van 1945 tot 1975 vindt men terug in een artikel van F. Collin, en in een themanummer van het tijdschrift Bank- en Financieewezen.⁸⁹

Een overzicht van het spaarwezen en meer specifiek van de spaarkassen in België treft men aan in een verzamelwerk onder de redactie van A. Van Put, Ch. De Noose en anderen, met bijdragen van onder meer J. De Belder, Van Molle, G. Vantemsche, E. Witte en Veraghtert.⁹⁰ In dezelfde context schreef De Belder nog een artikel over de sociale betekenis van de gemeentelijke spaarkassen in de negentiende eeuw, Witte en E. De Preter over de spaarbank Codep, en S. Parmentier en S. Pasleau over de Algemene Spaar- en Lijfrente Kas (ASLK).⁹¹ Bancaire en andere activiteiten van het Gemeentekrediet en de Société Générale de Belgique komen verder aan bod in artikelen van Kurgan-Van Hentenrijk, L. François, D. Luyten en J.R. Sortia.⁹² De politiek-institutionele aspecten van de bankgeschiedenis tijdens het Interbellum worden beschreven in een aantal bijdragen van Vantemsche.⁹³ Over de aandelenhandel in België en de beurs in het algemeen, verscheen onder de redactie van G. De Clercq een omvangrijke uitgave met voor de negentiende en twintigste eeuw bijdragen van Veraghtert, M. Dumoulin, C. Marichal, Vanthemsche, M. van Meerten, P. Sercu, De Clercq, C. Van Hulle en J. Vanempen.⁹⁴ Hannes publiceerde een artikel over de band tussen het verzekeringswezen en de economische groei.⁹⁵ Deze sector werd ook bestudeerd voor het Antwerpse tijdens het Interbellum door B. Henau.⁹⁶

De preciaire toestand van de overheidsfinanciën tijdens het afgelopen decennium vormde de aanleiding tot een stroom van grotere en kleinere studies die alle mogelijke aspecten van het overheidsbeleid op langere termijn onderzochten. Opvallend hierbij zijn ook de vele bijdragen door niet-historici. Een grondig overzicht van de geschiedenis van de fiscaliteit in België wordt gegeven in een boek van P. Janssens, H. Verboven en A. Tiberghien, waarbij de twee laatsten respectievelijk de negentiende en twintigste eeuw behandelen.⁹⁷

Meer algemene artikelen over de rol van de Belgische staat in het economische leven tijdens de negentiende eeuw zijn van de hand van Cassiers en Hannes, voor het Interbellum van Vantemsche en voor de naoorlogse periode van W. Moesen, M. Van Hecke en A. Meynen.⁹⁸ Het door de overheid gevoerde monetaire beleid tijdens en na de Tweede Wereldoorlog wordt bestudeerd door Van der Wee en P. Petit.⁹⁹ Over het budgettaire beleid en de openbare financiën na Wereldoorlog II kan verwezen worden naar de artikelen van respectievelijk R. Boelaert en M. Frank.¹⁰⁰ Over de gemeentelijke financiën is er voor de twintigste eeuw een uitvoerige studie gemaakt door M. Van Audenhove, en is er voor de negentiende eeuw een bijdrage van Kurgan-Van Hentenrijk.¹⁰¹ Ook het boek van J. Vuchelen geeft een vrij uitgebreid historisch overzicht van de ontwikkeling van de Belgische staatsschuld, al ligt de nadruk vooral op de naoorlogse periode.¹⁰² De rol van de overheid en de particulier sector in de produktie en de distributie van electriciteit komen aan bod bij G. Vandewalle¹⁰³ en S. De Jonge.¹⁰⁴

Veraghtert beschrijft de groei van de Antwerpse haven tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw.¹⁰⁵ Andere bijdragen over de transportgeschiedenis handelen over de spoorwegen, de tram- en buurtspoorwegen en de autosnelwegen.¹⁰⁶ De handelsrelaties met Italië en de Belgisch-Britse handelsbetrekkingen werden bestudeerd door respectievelijk M. Dumoulin en B. Henau.¹⁰⁷

4.2. Produktiefactoren

De beschikbare 'interpretatieve' literatuur met betrekking tot de produktiefactoren is veel schaarser in vergelijking met de informatie over het conjunctuurverloop of de ontwikkeling van de diverse sectoren. Dit hangt nauw samen met de beschikbaarheid en toegankelijkheid van het bronnenmateriaal. Toch vormt de studie van deze inputs een onmisbaar element om structurele veranderingen binnen de produktiestructuur van een staathuishouding of sector te kunnen verklaren, bijvoorbeeld op het vlak van de produktiviteit.

4.2.1. Arbeid

Het structurele werkloosheidsprobleem waarmee de meeste Westerse landen sinds het midden van de jaren zeventig hebben te kampen, stimuleerde sterk het onderzoek naar tewerkstelling en

werkloosheid in historisch perspectief. Innoverend werk werd verricht door G. De Brabander en P. Klep in hun studies over de ontwikkeling van de arbeid in België tijdens de negentiende en twintigste eeuw. De Brabander bestudeerde onder meer de verdeling van de arbeid over de verschillende sectoren tussen 1846 en 1970 en onderzocht de regionale specialisatie via een shift-share-analyse.¹⁰⁸ Klep concentreerde zijn onderzoek op de huidige provincies Antwerpen en Brabant, waarvoor hij tussen 1700 en 1900 de transformatie van een oude naar een nieuwe maatschappij benaderde aan de hand van de sleutelvariabelen bevolking en arbeid.¹⁰⁹ Goossens, S. Peeters, G. Pepermans en Vanthemsche deden opvallend veel navorsingswerk over de Belgische arbeidsmarkt tijdens het Interbellum.¹¹⁰ Vanthemsche onderzocht verder de institutionele aspecten van de werkloosheid in België tijdens de jaren 1930.¹¹¹ De toename van de werkloosheid na 1974 wordt geanalyseerd in een artikel van H.R. Sneessens en J.H. Drèze.¹¹² De problematiek van werktijd en werktijdverkorting komt uitgebreid aan bod in een uitgave onder redactie van E. Scholliers en P. Scholliers, met voor België bijdragen van onder meer beide redacteurs, J. Puissant, en P.P. Maeter.¹¹³ De ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit binnen de verschillende industriële sectoren tussen 1846 en 1913 kwam aan bod in een artikel van Gadisseur, terwijl Blomme in dit verband een vergelijking maakte tussen Nederland en België.¹¹⁴

Het aantal bijdragen dat betrekking heeft op arbeid als produktiefactor is erg omvangrijk. R. Leboutte maakte een studie over de arbeid in het Luikse van de zeventiende tot de twintigste eeuw.¹¹⁵ S. Pasleau schreef een artikel over de rol van arbeidsmigratie in het industriële bekken van Seraing.¹¹⁶ In 1990 wijdde het *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* een themanummer aan Labour Migration, met onder andere bijdragen van E. Hélin en R. Leboutte.¹¹⁷ Te vermelden zijn ook studies over interregionale- (Vlaanderen-Wallonië) en internationale migratie.¹¹⁸ Over de rol van de gastarbeiders en het vreemdelingenbeleid kan verwezen worden naar de artikelen van E. Deslé, F. Caestecker en A. Morelli.¹¹⁹ L. Dhaene en Hannes besteden aandacht aan de beroepskeuze in de negentiende eeuw in een methodologisch artikel,¹²⁰ D. Keymolen onderzocht enkele aspecten van de vrouwenarbeid rond 1860 en C. Schelstraete had aandacht voor de rol van het dienstpersoneel in Vlaanderen tussen 1700 en 1850.¹²¹ Een regionale studie over de effecten van de industrialisatie op bevolking en arbeid is van K. Lambert.¹²²

4.2.2. Kapitaal

Over fysieke kapitaalvorming in België is vóór 1953 (het aanvangsjaar van de nationale rekeningen) weinig bekend. Wel zijn een aantal publikaties over de kapitaalvorming tijdens de tussenoorlogse periode in voorbereiding (residentiële woningbouw, industrie en overheid).¹²³

Meer is evenwel gekend over het Belgische financieel kapitaal en meer bepaald over haar rol in de financiering van buitenlandse projecten. Verschillende aspecten van het Belgische bedrijfsleven in de voormalige Belgische kolonie worden beschreven in artikelen van Kurgan-Van Hentenrijk en A. Lederer.¹²⁴ Over de investeringsstrategie van Belgische ondernemingen in Europa kan verwezen worden naar bijdragen van Van der Wee en Kurgan-Van Hentenrijk, en voor de Verenigde Staten door E. Lentzen en A. Vincent.¹²⁵ De Belgische kolonisatie en expansie in bredere zin komt aan bod in een aantal publikaties van E. Stols.¹²⁶

4.2.3. Technologie, management en bedrijfsorganisatie en -strategie

De factor technologie als motor voor economische groei is in België tot op heden nauwelijks bestudeerd. Dit heeft vanzelfsprekend veel te maken met de moeilijkheid om de technologiecomponent te kwantificeren, al werd daartoe wel een poging gedaan in de studies van Goossens en Blomme.¹²⁷ Technologische innovatie als veranderingsfactor in België tijdens de negentiende en twintigste eeuw komt aan bod in een verzamelwerk onder de redactie van Kurgan-Van Hentenrijk en Stengers.¹²⁸ Het gebruik van nieuwe technologieën in de staalindustrie wordt geanalyseerd door R. Fremdling in een vergelijkende studie tussen België, Frankrijk, Engeland en Duitsland.¹²⁹ Het verband tussen lonen en produktiviteit in België tussen 1910 en 1960 werd onderzocht door Cassiers en Solar.¹³⁰ Zowel de studies van A. Van Neck over de introductie van de stoommachine in België voor 1850, als van J. Delbeke en S. Greefs over de ontwikkeling van de moderne energie te Antwerpen tussen 1800 en 1930, bieden heel wat informatie over de mechanisering.¹³¹

Een overzicht van de structuur, groei en investeringsstrategie van de (grote) Belgische bedrijven is terug te vinden in twee artikelen van Van der Wee.¹³² Ook in een aantal bedrijfsgeschiedenissen is hierover heel wat, zij het niet altijd vergelijkbare, informatie terug te vinden.¹³³

4.3. Ongelijkheid, koopkracht en consumptie

4.3.1. *Inkomensverhoudingen en koopkracht*

De economische crisis heeft het onderzoek naar de inkomensverdeling fel aangewakkerd. Centrale vraag betrof de invloed van de crisis op de levensstandaard en de sociale ongelijkheid. Economen toonden hun interesse voor dit thema op het zevende 'Congrès des économistes belges de langue française' in 1987, waar het centrale thema 'les niveaux de vie des Belges' betrof. Aandacht voor inkomensongelijkheid in de jaren 1970 en 1980 is onder andere te vinden bij H. Buelens en R. Savage.¹³⁴ Een algemene benadering van de inkomensverdeling in de jaren 1980 werd voorgesteld door C. Valenduc en F. Marannes.¹³⁵ De impact op de inkomensverdeling van het crisisbeleid uit de jaren 1980 kwam aan bod bij F. Fecher.¹³⁶ C. Boone en P. Willemé bekeken de invloed van regeringen op de inkomensverdeling over een langere periode.¹³⁷ Dit type onderzoek sloot aan bij studies van M. Loos en J. Vuchelen en vooral van E.S. Kirschen die de evolutie sinds 1953 beschouwde.¹³⁸ Ook H. Deleeck onderzocht de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid op langere termijn.¹³⁹

De inkomensontwikkeling bij specifieke groepen kreeg ook de nodige aandacht. M. Culus en P. Praet onderzochten de inkomensontwikkeling bij ambtenaren.¹⁴⁰ D. Van Regemorter deed dit voor handelaars en zelfstandigen en R. Leroy bekeek de lonen van jongeren.¹⁴¹ Terwijl officiële statistieken na 1950 relatief snel een globaal beeld van de inkomensongelijkheid mogelijk maken, moeten de perioden daarvoor het stellen met reconstructies en partiële ramingen. De Leuvense Workshop for Quantitative Economic History heeft hier een belangrijke aanzet gegeven met de samenstelling van de nationale boekhouding voor het Interbellum.¹⁴² Deze periode kwam al aan bod bij P. Scholliers en Cassiers: de eerste onderzocht de loonevolutie van industrie-arbeiders tegen de socio-politieke achtergrond van de loonindexering, de tweede situeerde haar loonstudie binnen de theorie van de *régulation*, waar het Interbellum de overgang tussen twee 'regulatiewijzen' vormde.¹⁴³ Onderzoek naar inkomens(ongelijkheid) in de negentiende eeuw was doorgaans het werk van historici. P. Scholliers schreef een artikel over de loonverschillen van arbeiders op basis van de negentiende-eeuwse industrietellingen, met de theorie van de 'Kuznets-curve' als uitgangspunt, en bekeek de loonvorming bij enkele arbeiderscategorieën.¹⁴⁴ Het familiaal inkomen van arbeidersgezinnen tijdens de negentiende eeuw werd via de budgetenquêtes bestudeerd door G. Alter en door Van Den Eeckhout en P. Scholliers.¹⁴⁵ Ook hier interesse vanwege economen: L. Duquesne onderzocht de loondeterminanten van mijnwerkers in de negentiende eeuw, waarbij D. Weiserbs de vraag stelde of de evolutie van de kosten van levensonderhoud al dan niet een rol van belang speelde.¹⁴⁶

De koopkracht van loontrekkenden kwam aan bod in een artikel van B. Coppieters en G. Hendrix, die de invloed van de recente crisis vergeleken met deze uit de jaren dertig.¹⁴⁷ P. Scholliers berekende een nieuw prijsindexcijfer voor het Interbellum en bekeek verschillende aspecten van de koopkracht in zijn reeds vermeld boek en in enkele artikelen.¹⁴⁸ De koopkracht in de negentiende eeuw en daarvoor werd bekeken door Vandenbroeke.¹⁴⁹ Hij onderzocht de lonen per sector, de evolutie van de kosten van levensonderhoud en de waarde van het geld. Hij plaatste zijn studie binnen een internationaal kader.

4.3.2. *Bezits- en vermogensstructuur*

Belangstelling voor de ongelijkheid op het vlak van bezit en vermogen was gering. Wat de recentste geschiedenis betreft, publiceerde de Generale Bank een beknopt overzicht van de evolutie van het gezinsvermogen sedert 1953.¹⁵⁰ R. De Preter schreef een boek over de rijkste families in België, maar presenteerde geen algemeen overzicht van de bezitsverdeling in de voorbije decennia.¹⁵¹ Voor de negentiende eeuw benaderden historici dit thema op micro-niveau. Mooie voorbeelden vormen het artikel van Goossens over de bezitsstructuren in Kalmthout en het artikel van L. De Kezel over het grondbezit in Vlaanderen tussen 1750 en 1850.¹⁵² Vanhoute beschouwde de bezitsstructuur in Kalmthout in een kort artikel, maar behandelde dit thema vooral in zijn recent boek over de negentiende-eeuwse Kempen.¹⁵³ Daarmee wordt op gelukkige wijze aangesloten bij studies van De Belder die al eerder actief was op dit terrein.¹⁵⁴ Tenslotte moet de korte bijdrage vermeld van Soltow over de vermogensverdeling van de 1.818 rijkste burgers in België rond 1815.¹⁵⁵

4.3.3. *Consumptie*

Economen en historici besteedden ruim aandacht aan de consumptie in het verleden. De recente ontwikkeling van de privé-consumptie werd bekeken door M. Guilmot-Lennertz en J. Poelmans.¹⁵⁶ De consumptie van diensten werd onderzocht door P. Timmermans.¹⁵⁷ Deze drie economen opteerden voor een macro-economische benadering op basis van de nationale boekhouding. De consumptie tijdens het Interbellum was ook onderwerp van macro-economische studie: A.

Grauwels becijferde de gezinsconsumptie voor de jaren 1929-1939, en C. Schroeven had aandacht voor gezinsuitgaven voor voeding, drank en tabak.¹⁵⁸ Gezinsverbruik tijdens het Interbellum kwam ook aan bod bij P. Scholliers, maar dan wel via de micro-economische benadering, op basis van budgetenquêtes en de omzet van verbruikscoöperatieven.¹⁵⁹ Deze werkwijze beperkt het terrein tot loontrekkenden. Dat laatste geldt ook voor het onderzoek over de negentiende eeuw van Van den Eeckhout, die via gezinsbudgetenquêtes en rekeningen van instellingen werkte.¹⁶⁰ Vandenbroeke onderzocht verschillende aspecten van het verbruik in het verleden, zoals onder meer de vlees- en energieconsumptie.¹⁶¹ De macro-economische benadering kwam dan weer aan bod bij de raming van het hoofdelijk voedselverbruik door Van den Eeckhout en P. Scholliers en bij G. Bekaert, die de calorische waarde van de gemiddelde voeding schatte in 1812 en 1846.¹⁶² Het socio-economisch beleid ten aanzien van de crisis uit de jaren 1840 kwam aan bod in een bijdrage van P. Delfosse.¹⁶³

Heel wat onderzoek vermeld in dit hoofdstuk vertrekt vanuit actuele problemen, maar het verwijst ook naar de problematiek omtrent de relatie tussen industrialisering en levensstandaard, die vooral Britse historici nu al drie decennia bezig houdt. In tegenstelling tot Groot-Brittannië, kan er in België amper sprake zijn van een debat. Het onderzoek verfijnt en nuanceert eerder het beeld dan dat er nieuwe stellingen worden ingenomen.

5 Slotbeschouwingen.

Economisch-historisch onderzoek in de jaren 1980 heeft niet zozeer nieuwe thema's dan wel nieuwe periodes aangesneden. Dat betekent dat in de eerste plaats vooral veelvuldig bronnenmateriaal werd verwerkt en gepubliceerd. De economische groei (algemeen, per sector of bedrijf), de instellingen (staat, banken, bedrijven) en de inkomensverdeling kregen veel aandacht. Op het vlak van de methode brak de kwantificering volledig door. Maar dit heeft weinig te maken met de New Economic History. Daarvoor is de Belgische economische geschiedschrijving te weinig theoretisch en modelmatig. Dat betekent natuurlijk niet dat gebruik van theorieën of theorievorming afwezig zouden zijn. Economisch historici beroepen zich op theorieën van de school van de Franse regulationisten, de Kuznets-curve, de Kondratiev lange termijn golven of de masse critique. Nochtans lijkt de beschrijving de overhand te hebben.

Vormt dit de reden waarom er zo weinig debatten zijn in dit land? Grote debatten elders (over de levensstandaard, de industriële `revolutie', de rol van de staat en dergelijke) gaan aan België voorbij of worden in het beste geval enkel vermeld. Voor het voeren van een debat moeten echter geen grote theorieën worden aangekleefd: zonder het expliciet te zeggen, of te weten, worden natuurlijk wel standpunten ingenomen en binnen de logica van paradigma's gewerkt. Zijn er te weinig historici, die elkaar bovendien meestal goed kennen, om stevige disputen los te weken? Respecteert men elkaars `terrein' of hoedt men zich voor strenge oordelen om later zelf niet hard te worden aangepakt?¹⁶⁴ In dat opzicht wijkt de economische geschiedschrijving niet af van wat in de Belgische sociale- of andere historiografie gebeurt.¹⁶⁵ Ook het ontbreken van een efficiënte institutionele structuur werkt discussie niet in de hand. De Vereniging voor economische historici, die als forum voor discussie zou moeten dienen, leidt een sluimerend bestaan. Een gespecialiseerd tijdschrift of jaarboek waarin nieuwe ideeën een kans krijgen en internationale trends worden voorgesteld, is onbestaande. De afwezigheid van debatten, of gewoon maar het ontbreken van originele onderzoeksthema's die vanuit een verschillende hoek worden aangesneden, heeft wellicht ook te maken met het ontbreken van een solide macro-economische databank. Deze is een absolute noodzaak om een interpretatieve geschiedschrijving te kunnen beoefenen en het is dan ook geen toeval dat in het afgelopen decennium zware inspanningen werden verricht om meer robuust datamateriaal te reconstrueren.

Afwezigheid van debat impliceert uiteraard dat er geen sprake kan zijn van een methodologische `strijd' tussen oude en nieuwe economisch-historici, of beter: tussen traditionele en kwantitatieve economisch-historici. Wellicht meer nog dan in andere landen, bestonden er nooit methodologische `kampen'. Dit had repercussies op de behandeling van de gekozen thema's en doorgaans was er geen sprake van economisch `reductionisme' van het verleden. Dat is dan weer een goede zaak: door hun lauw enthousiasme voor de New Economic History, sluiten de Belgische economisch-historici thans aan bij de nieuwe trends!

Toch zijn binnen de economische geschiedschrijving de twee richtingen vertegenwoordigd en hebben ze in de jaren 1980 zelfs een duidelijker profiel gekregen dan in de jaren 1970. De ene is eerder `traditioneel', descriptief en kwalitatief, met veel aandacht voor bedrijfs- en instellingsgeschiedenis; de tweede is eerder `nieuw', theoretischer en meer kwantitatief, met belangstelling voor macro-economische en seriële geschiedenis.

Hoe verhouden beide richtingen zich tot elkaar en welke is hun toekomst? Dit stelt de vraag naar de plaats van de economische geschiedenis als historische wetenschap. In feite is dit een vraag die voor het geschiedenisvak tout court kan worden gesteld.¹⁶⁶ Evenals de andere specialisaties van de historische wetenschappen inzichten en technieken ontleen bij hun op de actualiteit gerichte zusterwetenschappen, zo ook maakt de economische geschiedenis steeds meer gebruik van de

economische theorie en van de analysemethoden van de economie. Het is zonder meer duidelijk dat een dergelijke economische analyse vaak een waardevolle en verrijkende bijdrage voor de kennis van het verleden kan vormen. Een bijzonder voordeel vormt de meer zorgvuldige definiëring van het onderzoeksdomein en de gebruikte variabelen. Voorts geeft de inherente consistentie van een formeel model een boven- en ondergrens aan waarbinnen een bepaalde discussie kan worden gevoerd. De nadelen van een meer formeel-mathematische aanpak zijn: de onvoldoende beschikbaarheid van bruikbare data, wat vaak de mogelijkheid tot een aannemelijke empirische toetsing uitsluit, de sterk vereenvoudigde en soms ook beperkte vraagstelling, en verder de ééndimensionele verklaringshypothese die het model schraagt.

Wel zijn er ons inziens drie eigenschappen die de economische geschiedenis onderscheiden van de economische wetenschap, en haar eerder situeren binnen de geschiedvorsching. Let wel, de grenzen van beider disciplines zijn niet altijd even scherp afgelijnd, en de hieronder aangehaalde argumenten zijn ook deels voor de economen relevant.

1. Er is de tijdsfactor die, met respect voor de chronologie, aan elke vraagstelling een (langere termijn) dynamisch aspect toevoegt. De universaliteit en voorspelbaarheid van veel theorieën binnen het economisch paradigma zijn vaak niet langer bruikbaar indien een structuurbreuk optreedt die de maatschappelijke en economische context van de bestudeerde omgeving radicaal wijzigt. Om het in termen van beeldspraak uit te drukken: de economische en sociale wetenschappen geven een foto, geschiedenis voegt deze samen tot een film, inclusief de soms verrassende wendingen van het script.

2. De historische wetenschap bestudeert alles wat de huidige samenleving, of althans een deel ervan, als relevant ervaart in het verleden. Dit betekent dat, hoe verder in de tijd wordt teruggegaan, hoe meer het heuristisch aspect van het navorsingswerk een fundamentele rol speelt.¹⁶⁷ Een belangrijk deel van de opleiding van een historicus bestaat er juist in bronnen op te sporen, hun waarde binnen de vooropgezette vraagstelling en historisch-institutionele context correct in te schatten en de geselecteerde informatie te valoriseren door ze via een kritische uitgave en/of bewerking, ter beschikking te stellen van andere onderzoekers.

3. Tenslotte is er het uitgesproken interdisciplinaire karakter van de economische geschiedenis. Hoewel het idee van integrale geschiedschrijving wellicht altijd een idee fixe zal blijven, is het de taak van elke professionele historicus de verkregen onderzoeksresultaten te integreren in een zo ruim mogelijke maatschappelijke context. Van een economisch-historicus mag dan ook worden verwacht dat hij een degelijke kennis bezit van nevendisciplines zoals onder meer demografie, sociale geschiedenis, stads- en agrarische geschiedenis, politiek-institutionele- en mentaliteitsgeschiedenis.

Moeiteloos kan een reeks thema's worden bedacht die tot nog toe te veel onderbelicht bleven: inkomensongelijkheid, loondifferentiatie, evolutie van prijzen en levensduurte, sociale mobiliteit, bezitsstructuren, consumptie, bedrijfsgeschiedenis, produktiviteit en rentabiliteit op micro-, meso-, en macroniveau, geschiedenis van de middenklassen, regionale ontwikkeling, technologische innovatie, etcetera. Maar wellicht belangrijker is het formuleren van problematieken, waarin meerdere thema's worden gecombineerd. Daarbij kan worden gedacht aan het leggen van verbanden tussen produktiviteit en reële lonen, tussen de groei van het BNP en technologische innovatie, tussen economische groei en institutionele (organisatorische) veranderingen, tussen de informele sector en de behoefte, of tussen conjunctuur en inkomensongelijkheid. Nog relevanter wordt het wanneer de vraagstelling ruimer kan worden gesteld en ook 'niet-economische' thema's worden aangesproken. Immers, in welke mate zijn economische vragen uit het verleden enkel te beantwoorden met economische geschiedenis?¹⁶⁸ Daarbij kan worden gedacht aan de relatie tussen inkomensongelijkheid en racisme, tussen werkloosheid en arbeidersbeweging, tussen arbeidsduur en consumentengedrag, tussen BNP en ecologisch bewustzijn, tussen economische groei en gezondheid, tussen welvaart en demografie, tussen conjunctuur en stemgedrag. Deze lijst is natuurlijk onuitputtelijk.

Combineren van de economie met het politieke, het sociale, het mentale, het culturele...: daar zit precies de kracht van historici die economische geschiedenis beoefenen: een 'terugkeer' naar geïntegreerde geschiedschrijving, naar het terrein van de geschiedenis waarbij economische geschiedenis het conditio sine qua non van de studie van andere thema's vormt.¹⁶⁹ De historicus heeft zijn traditionele werktuigen als heuristisch, ruime probleemstelling, context en dergelijke, naast relatief nieuwe als economische theorie, statistische technieken: die combinatie zit nog goed voor vele jaren en kan de economische geschiedenis behoeden voor een dorre, ogenschijnlijk objectieve, vertechnologisering, een versmalling naar de instellingengeschiedenis of het reduceren tot wat achtergrondinformatie.

Afkortingen:

AGN	<u>Algemene Geschiedenis der Nederlanden</u>
ASLK	Algemene Spaar- en Lijfrentekas
BG	<u>Bijdragen tot de geschiedenis</u>

BMGN	<u>Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden</u>
BTNG	<u>Belgisch tijdschrift voor nieuwste Geschiedenis</u>
BTFG	<u>Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis</u>
CEB	<u>Cahiers économiques de Bruxelles</u>
CES	Centrum Economische Studieën, Katholieke Universiteit Leuven
IRES	Institut de Recherche Economique et Sociale, Université Catholique de Louvain
KUL	Katholieke Universiteit Leuven
NFWO	Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek
JEEH	<u>Journal of European Economic History</u>
RUG	Rijksuniversiteit Gent
TG	<u>Tijdschrift voor geschiedenis</u>
ULg	Université de Liège
UCL	Université Catholique de Louvain
UFSIA	Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius Antwerpen
ULB	Université Libre de Bruxelles
TSG	<u>Tijdschrift voor sociale geschiedenis</u>
VUB	Vrije Universiteit Brussel

Noten.

1. Zie onder meer P.A.M. Geurts, F.A.M. Messing, red., Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis, (Den Haag, 1979), J. Delbeke, H. Van der Wee, 'Quantitative research in economic history in Europe after 1945', in: R. Fremdling, P.K. O'Brien, red., Productivity in the economies of Europe (Stuttgart, 1983) 11-29; R. De Schryver, 'De nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Een vergelijking met buitenlandse equivalenten', in: BMGN 101 (1986) 387-399.
2. Een stand van zaken in de Europese economische historiografie wordt gegeven in: C. Tilly, L.A. Tilly, R.Tilly, 'European economic and social history in the 1990s', in: JEEH 20 (1991) 645-671; voor Nederland is er een bijdrage van J.L. van Zanden, 'Dutch economic history of the period 1500-1940: a review of the present state of affairs', in: Economic and social history in the Netherlands I (1989) 9-29; voor België een beknopte bijdrage van E. Buyst, 'Historiografie van het economisch gebeuren in België tijdens de 19de en 20ste eeuw', in: Belgische Vereniging voor Nieuwste Geschiedenis. Mededelingenblad 11 (1989) 13-15. Meer algemeen over de geschiedenisbeoefening in België is er H. Soly, 'Geschiedenis in de jaren tachtig: wetenschap of verhaal?', in: T. Venckeleer en W. Verbeke, red., Cultuurwetenschappen in beweging (Leuven, 1992) 25-56.
3. Dit terwijl de Tilly's precies de sociale geschiedenis betrekken bij hun recente overzicht. Natuurlijk heeft de economische geschiedenis een sterke band met de sociale, maar dat geldt ook voor politieke, institutionele, mentale en andere geschiedenissen. De keuze die hier wordt gemaakt, heeft geen uitstaans met een bepaalde visie op geschiedenis, maar heeft alles te maken met ruimte (pagina's toegewezen door de redactie van het NEHA-Bulletin) en tijd (ter beschikking van de auteurs).
4. H. Ritter, Dictionary of concepts in history (New York, 1986) 126. Het is onmogelijk een strakke scheidingslijn tussen de verschillende 'geschiedenissen' aan te houden. 'Demand' bijvoorbeeld heeft veel te maken met sociaal beleid, regeringen, mentaliteit, arbeidersbeweging en dergelijke. Zulke aspecten zullen dan ook in dit overzicht aangeraakt worden.
5. R. Aubert, 'Histoire contemporaine', in: L. Genicot, red., Vingt ans de recherche historique en Belgique 1969-1988 (Brussel, 1990) 435-450 ('Histoire économique'), met een vrij volledige, geannoteerde bibliografie; een beknopt internationaal overzicht, maar met veel aandacht voor België: J. Delbeke, H. Van der Wee, 'Quantitative research'. Volledigheidshalve vermelden we het overzicht van G. Vanthemsche dat helaas zeer beperkt is en daardoor een zeer fragmentair beeld geeft: G. Vanthemsche, 'Recent trends in the social and economic historiography of contemporary Belgium (19th century to 1940)', in: N.C.F. van Sas, E. Witte, red., Historical research in the Low Countries (Den Haag, 1992) 47-57.
6. R. Schiffers, 'Die Sozialgeschichtliche Forschung zum Industriezeitalter in Belgien', in: Vierteljahrsheft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 67 (1980) 22-80.
7. De geschiedenis van de arbeidsbeweging werd als een onderdeel van de economische

geschiedenis beschouwd. Koloniale geschiedenis werd bij politieke geschiedenis gecatalogiseerd. Geschiedenis van het feminisme werd bij socio-culturele geschiedenis ondergebracht.

Aandeel sociaal-economische geschiedenis

	soc.-econ.	socio-cult.	politiek
AGN	20.0%	17.7%	62.3%
NAGN	38.1%	18.8%	43.1%

1770-1844	55.3%
1844-1895	37.0%
1895-1914	37.5%
Interbellum	23.7%
post W.O.II	20.3%

8. De Schryver, 'De nieuwe', 393.
9. Delbeke/Van der Wee, 'Quantitative research', 25.
10. Van Zanden, 'Dutch economic history' 22. R. Boyer, 'Cinquante ans de relations entre économistes et historiens', in: Le mouvement social 155 (1991) 68.
11. A.J. Field, 'The Future of Economic History', in: idem, red., The Future of Economic History (Boston, 1987) 1.
12. Tilly, 'European Economic' 650, 658-659. Boyer, 'Cinquante ans' 77.
13. H. Rockoff, 'History and Economics', in: Social Science History 15 (1991) 258-259.
14. K. Veraghtert, 'De economie in de Zuidelijke Nederlanden 1790-1970', in: D.P. Blok e.a., red., AGN, X (Bussum, 1981) 127-139.
15. K. Veraghtert, 'Conjunctuurbewegingen 1830-1914', in: D.P. Blok e.a., red., AGN, XIV (Bussum 1977) 12-19.
16. K. Veraghtert, 'Ambacht en nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1790-1844', in: Blok e.a., AGN, X, 253-288; idem, 'Geld, bankwezen en handel in de Zuidelijke Nederlanden 1792-1844', in: idem, 323-360; idem, 'Buitenlandse handel', in: Blok e.a., AGN, XIII, 29-34; Idem, 'Buitenlandse handel', in: idem, 243-247; idem, 'Het economisch leven in België 1918-1940', in: Blok e.a., AGN, XIV, 55-101.
17. G. Vandewalle, 'De economische ontwikkeling in België 1945-1980', in: Blok e.a., AGN, XV (Bussum, 1982) 116-158.
18. C. Vandenbroeke, W. Vanderpijpen, 'Landbouw en platteland in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1844', in: Blok e.a., AGN, X, 183-209. J. Craeybeckx, 'Agrarisch bedrijf', in: Blok e.a., AGN, XII (Haarlem, 1977) 20-33 (1844-1873); idem, 'Agrarisch bedrijf', in: Blok e.a., AGN, XIII (Bussum, 1978) 12-17 (1873-1895); 'Agrarisch bedrijf', in: idem, 226-227 (1895-1914). G. Kurgan-Van Hentenrijk, 'Industriële ontwikkeling', in: Blok e.a., AGN, XII, 34-42 (1844-1873); idem, 'Geld- en bankwezen', in: idem, 43-48 (1844-1873); idem, 'Industriële ontwikkeling', in: Blok e.a., AGN, XIII, 18-24 (1873-1895); idem, 'Geld- en bankwezen', in: idem, 25-28 (1873-1895); idem, 'Industriële ontwikkeling', in: idem, 228-236 (1895-1914); idem, 'Geld- en bankwezen', in: idem, 237-242. A. Meynen, 'De nieuwe economische rol van de staat en het programma van de sociale vrede', in: Blok e.a., AGN, XV, 231-247.
19. P. Van den Eeckhout, J. Hannes, 'Sociale verhoudingen en structuren in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1840', in: Blok e.a., AGN, X, 435-475.
20. Als auteurs wel te verstaan; resultaten van hun onderzoek werden wel gebruikt. Werden deze vernieuwers beschouwd als 'ontogankelijk' voor een populair-wetenschappelijke reeks? Waren de resultaten niet echt overtuigend of nog onbekend?
21. De industrie in België. Twee eeuwen ontwikkeling 1780-1980 (Brussel, 1981).

22. P. Lebrun e.a., Essai sur la révolution industrielle en Belgique 1770-1847 (Brussel, 1979).
23. Het boek werd gerecenseerd door M. Levy-Leboyer in: BTFG 61 (1983) 418-427, die deze afwezigheid sterk benadrukt.
24. G. Hansotte, La métallurgie et le commerce international du fer dans les Pays-Bas autrichiens et la Principauté de Liège pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle (Brussel, 1980) (deel II, 3).
25. H. Watelet, Une industrialisation sans développement. Le bassin de Mons et le charbonnage du Grand-Hornu du milieu du XVIIIe au milieu du XIXe siècle (Louvain-la-Neuve, 1980). Het boek is niet uitgegeven in Lebruns reeks, maar wel door hem van een voorwoord voorzien.
26. I. Cassiers, A. Mommen, 'État, accumulation du capital et lutte des classes dans l'histoire de Belgique 1830-1980', in: Contradictions 23-24 (1980) 5-276.
27. R. Devreker, G. Bosschaert, 1830-1980: 150 ans de vie économique (Brussel, 1980). J. Dalozé, 'Après cent cinquante ans d'économie belge', in: Revue générale no. 10 (1980) 37-44.
28. M. Eyskens, 'De economische expansie', in: F. Boenders, red., Het boek van België (Hasselt, 1980) 180-202. Van dezelfde auteur: 'Vijftig jaar welvaartsontwikkeling in Vlaanderen', in: Tijdschrift voor economie en management 25 (1980) 289-300.
29. H. Hasquin, red., La Wallonie. Le pays et les hommes (histoire, économies, sociétés) II, De 1830 à nos jours (Brussel, 1980).
30. C. Kindleberger, 'Economic history', in: idem, Historical economics, art or science? (New York, 1990) 14-18.
31. A. Van Neck, Les débuts de la machine à vapeur dans l'industrie belge, 1800-1850 (Brussel, 1979) (deel II, 2).
32. J. Pirard, Le pouvoir central belge et ses comptes économiques 1830-1913 (Brussel, 1980) (delen VI, 1a, 1b en 1c).
33. D. Degreve, Le commerce extérieur de la Belgique, 1830-1913-1939. Présentations critiques des données statistiques (Brussel, 1982) (deel V, 1a & 1b).
34. J. Gadisseur, Le produit physique de la Belgique 1830-1913. Présentation critique des données statistiques. Introduction générale. Agriculture (Brussel, 1990) (deel IV, 1a).
35. Lebrun beschouwde dit kader op enigszins versluierde wijze ('Histoire quantitative et développement de la Belgique au XIXe siècle', in: Cahiers de Clio, nr. 64 (1980-4) 35-58 en hier vooral 50-52), waar hij als nieuw paradigma de notie 'structure de changement de structure' naar voren schuift: de geleidelijke 'vervanging' van een 'gamma van structuren' door een ander 'gamma van structuren'. Daarbij wordt afgestapt van de notie van 'une situation d'équilibre' ten voordele van de overgang, de 'passage'. Voor Gadisseur is de hamvraag of er een spontaan economisch equilibrium bestaat, dan wel of het systeem 'crisque' en zelfs 'catastrophique' is, een marxiserend concept.
36. H. Van der Wee, G. Dancet, 'De Belgische nationale boekhouding 1920-1985: geschiedenis van haar berekenings- en reconstructiemethodologie', in: V. Van Rompuy, red., Actuele economische problemen. Theorie en praktijk (Leuven, 1986) 145-168.
37. Van der Wee/Dancet, 'De Belgische nationale boekhouding' 166.
38. S. Peeters e.a., Reconstruction of the Belgian national income 1920-1939. Methodology and results (Leuven, 1986), (KUL, Workshop on Quantitative Economic History, discussie paper 86.01); M. Goossens, Reconstructie van werkgelegenheidscijfers voor het Interbellum. Methodologie en resultaten (Leuven, 1987) (discussie paper 87.01); idem, Het looninkomen van arbeiders in prive-dienst tijdens het Interbellum (1920-1939): berekeningsmethode en resultaten (Leuven, 1987) (discussie paper 87.06); C. Schroeven,

- Consumers' expenditure on food, beverages and tobacco in interwar Belgium (Leuven, 1987) (discussie paper 87.04); G. Smet, Private consumptie voor transport in België: 1920-1939 (Leuven, 1987) (discussie paper 87.07); A. Henau, De Belgische huishuren gedurende het Interbellum (Leuven, 1991) (discussie paper 91.01); E. Buyst, P. Nackaerts, G. Pepermans, Some aspects of gross national domestic fixed capital formation in manufacturing and in dwellings: Belgium, 1920-1939 (Leuven, 1987) (discussie paper 87.03); E. Buyst, Bruto binnenlandse kapitaalvorming in woongebouwen in België tijdens het Interbellum: een poging tot reconstructie (Leuven, 1987) (discussie paper 86.02); idem, Determinants of private expenditure on new housing in Belgium during the interwar period (Leuven, 1987) (discussie paper 87.05); B. Pluymers, De Belgische industriële productie 1811-1846. Reconstructie van een databank van de fysieke productie en de bruto-toegevoegde waarde (Leuven, 1992) (discussie paper 92.01).
39. Dit onderzoek leidde vaak tot doctoraatsverhandelingen en zal binnenkort de basis vormen voor tal van nieuwe boeken. Voor 1993 zijn volgende publikaties voorzien: J. Blomme, The economic development of Belgian agriculture, 1880-1980. A quantitative and qualitative analysis; M. Goossens, Economic development of Belgian agriculture: A regional perspective, 1800-1850; E. Buyst, An economic history of residential building in Belgium between 1890 and 1961. Voor 1994 zijn dit: C. Schroeven, Consumer expenditure in interwar Belgium (1920-1939); S. Peeters, National Income in interwar Belgium (1920-1939); M. Van Meerten, P. Clement, P. Nefors, Private investment, government expenditure and foreign transactions in interwar Belgium (1920-1939); H. Van der Wee, J. Blomme, The Belgian economy 1920-1939: the national accounts in a historical perspective. Al deze studies worden uitgegeven door de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België in co-editie met de Universitaire Pers K.U.Leuven. De publikaties over de achttiende en negentiende eeuw worden binnen afzienbare tijd verwacht.
40. C. Schroeven, P. Solar, 'The construction of historical price indices, with an illustration from interwar Belgium', in: P. Scholliers, red., Real wages in 19th and 20th century Europe. Historical and comparative perspectives (New York, 1989) 149-175.
41. P. Van den Eeckhout, Lonen van Brusselse arbeiders in openbare instellingen (1809-1934) (Brussel, 1979); P. Scholliers, Lonen in de Belgische nijverheid, 1913-1940: de enquête Davin (Brussel, 1979); idem, Loonlijsten van de Brusselse Arbeidsbeurs, 1922-1939 (Brussel, 1980); idem, Lonen in de Brusselse boekdrukkerij Hayez, 1865-1934 (Brussel, 1980); idem, Lonen in het chocoladebedrijf Côte d'Or, 1907-1932 (Brussel, 1980); idem, Lonen in het metaalbedrijf NV Fabricable 1917-1945 Brussel, 1983); P. Van den Eeckhout, P. Scholliers, De Brusselse huishuren 1800-1940 (Brussel, 1979).
42. I. Cassiers, 'Une statistique des salaires horaires dans l'industrie belge, 1919-1939', in: Recherches économiques de Louvain 46 (1980) I, 57-85. B. Coppieters, 'De statistieken over de arbeidsongevallenverzekering als bron voor de berekening van de totale loonsom der arbeidersklasse in België (1906-1939)', in: TSG 13 (1987) 94-111.
43. C. Vandenbroeke, 'Werkinstrumenten bij een historische en economische synthese (14e - 20ste eeuw)', in: Arbeid in veelvoud. Een huldeboek aangeboden aan J. Craeybeckx en E. Scholliers (Brussel, 1988) 260-275; Idem, 'Prijsolutie en prijsverhoudingen in de streek van Kortrijk', in: De Leiegouw 30 (1988) 309-333. M. Loos, J. Vuchelen, 'Het gezinsvermogen 1970-1987', in: CEB 118 (1988) 219-236.
44. 'Séries statistiques de Bruxelles', in: CEB (driemaandelijks; data over nationale boekhouding, de industriële productie per sector, etc.); 'Séries de base de l'économie belge, 1953-1984', in: Bulletin de l'IREs, 92 (1984).
45. Nationale Bank van België, Belgische economische statistieken 1970-1980, 2 dln. (Brussel, z.j.).
46. P. Van den Eeckhout, P. Scholliers, 'De hoofdelijke voedselconsumptie in België, 1831-1939', in: TSG, 31 (1983) 273-301. J. Blomme, 'De hoofdelijke broodgraanconsumptie in België, 1850-1939: een alternatieve benadering', in: TSG 4 (1986) 401-415; P. Van den Eeckhout, P. Scholliers, 'De hoofdelijke tarwe- en roggeconsumptie in België: een repliek', in: idem 415-420; J. Blomme, 'Dupliek', in: idem, 421-423.
47. R.L. Hogg, 'Structural rigidities and policy inertia in inter-war Belgium', in: AWLSK 48

- (1986) nr. 118. I. Cassiers, Croissance, crise et régulation en économie ouverte. La Belgique entre les deux guerres (Brussel, 1989).
48. G. Kurgan-Van Hentenrijk, 'La formation d'un capitalisme national en Belgique', in: TG 95 (1982) 488-506. H. Van der Wee, 'België en de economische uitdaging van de twintigste eeuw', in: BMGN 102 (1987) 195-210; idem, 'België en de nieuwe nationale en internationale economische orde in 1951-1991', in: Een tijdsbeeld. Tentoonstelling ter gelegenheid van de zestigste verjaardag en het veertigjarige koningsschap van Zijne Majesteit Koning Boudewijn, Paleis voor Schone Kunsten van Brussel, 1 maart-12 mei 1991 (Brussel, 1990) 35-44; idem, 'De gouden jaren zestig', in: idem, 265-172; idem, 'Wereldcrisis en overheidsbeleid: van Keynesianisme naar neo-liberalisme', in: idem, 291-300; idem, 'De Belgische economie in de maalstroom van een halve eeuw, 1925-1975', in: Gaston Eyskens, 80 (Tielt, 1985).
 49. J.P. Peemans, 'Imperial hangovers. Belgium-the economics of decolonization', in: Journal of contemporary history 15 (1980) 257-282.
 50. R. Vandeputte, Economische geschiedenis van België 1944-1984 (Tielt, 1985) 2; idem, 'België's economische prestatie 1944-1984', in: Nieuw tijdschrift voor politiek 1 (1986) 33-39.
 51. C. Vandermorten, 'La Wallonie dans la crise. Temps longs et lecture de l'espace économique', in: Wallonie 86 13 (1986) 49-67.
 52. J. Delbeke, 'A quantitative economic history of Antwerp in the 19th and 20th century', in: Economisch- en sociaal-historisch jaarboek 48 (1984) 212-232. K. Van Isacker, R. Vanuytven, red., Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur (Antwerpen, 1986). R. Baetens, red., Industriële revoluties in de provincie Antwerpen (Antwerpen, 1984).
 53. H. Coppejans-Desmedt, 'Gent in de eerste helft van de negentiende eeuw. Evolutie naar een "moderne" grootstad', in: BMGN 101 (1986) 581-600. A. Capiteyn e.a. red., Gentse torens achter de rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1985 (Gent, 1983). J. Decavele, red., Gent: apologie van een rebelse stad: geschiedenis, kunst, cultuur (Antwerpen, 1989).
 54. A. Smolart-Meynart, J. Stengers, red., Het gewest Brussel (Brussel, 1989) 262-291.
 55. M. Brigotte, Histoire industrielle de Charleroi (Mons, 1987).
 56. F. Meire, Geschiedenis van volk en land van Beveren, II, Sociaal-economische geschiedenis van de 19de eeuw (Beveren, 1985). Zie verder ook andere studies over kleinere centra elders in dit artikel.
 57. J. Delbeke, 'Geld en bankkrediet in België 1877-1983', in: KAWLSKB, (Brussel, 1988) nr. 129.
 58. C. Vandermorten, 'Tendances longues de l'évolution de la production, de l'emploi et de la productivité industrielle en Belgique, 1840-1978', in: CEB 86 (1980) 261-301.
 59. L. Cuyvers, 'Towards an integration of technological and institutional elements into a Marxist long-wave theory', in: Veelzijdig Marxisme, I, Economie, staat, recht (Brussel, 1988) 87-110. A. Piaser, Les mouvements longs du capitalisme belge (Brussel, 1986). J. Delbeke, 'Long waves and leading sectors in the Belgian industrialization process, 1831-1913', in: Eighth international economic history congress, B3: The long run trends (Boedapest, 1982) 17-26. F. Bossier, P. Huges, 'Une vérification empirique de l'existence de cycles longs à partir de données belges', in: CEB 90 (1981) 253-266.
 60. G. Coomans, 1929. La crise en France, Belgique, Grande Bretagne (Grenoble, 1989).
 61. M. Van Audenhove, 'De grote economische crisis van de jaren dertig', in: Gemeentekrediet van België 34 (1980) 149-196.
 62. R. Depoortere, 'L'évolution des dommages subis par l'industrie belge au cours de la première guerre mondiale', in: BTFG 67 (1989) 748-767. M. De Vlamincq, L. de Vos, 'De Belgische industriële tijdens de bezetting 1940-1944. Collaboreren om de bezetter te schaden, produceren met het oog op de naoorlogse periode', in: Belgisch Tijdschrift voor

- Militaire Geschiedenis 26 (1986) 2, 113-222; 3, 211-222. M. De Vlamincq, 'De wapenindustrie in België tijdens de bezetting 1940-1944', in : Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis 26 (1986) 3, 223-240; 7, 289-324. Idem, 'L'industrie de l'armement en Belgique sous l'occupation (1940-1944)', in: E. Dejonghe, red., L'occupation en France et en Belgique 1940-1944. Actes du colloque de Lille 26-28 avril 1985 (Lille, 1987-1988) 379-396. J. Gillingham, 'How Belgium survived : the food supply problems of an occupied nation', in : B. Martin, A.S. Milward, red., Agriculture and food in the Second World War (Hannover 1985). A. Henau, M. Van den Wijngaert, België op de bon: rantsoenering en voedselvoorziening onder Duitse bezetting 1940-1944 (Leuven, 1986); E. Verhoeyen, 'Les grands industriels belges entre collaboration et résistance: le moindre mal', in: Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog 10 (1986) 57-114. M. Van den Wijngaert, Nood breekt wet: economische collaboratie of accommodatie: Het beleid van A. Galopin, gouverneur van de Société Générale tijdens de Duitse bezetting (1940-1944) (Tielt, 1990).
63. Gadisseur, Produit physique.
64. Zie noot 39.
65. Ph. Kint, Prometheus aangevuurd door Demeter. De economische ontwikkeling van de landbouw in Oost-Vlaanderen 1815-1850 (Groningen, 1989).
66. A. Verhulst e.a., red., De Belgische Land- en Tuinbouw: verleden en heden (Brussel, 1980) 55-126.
67. G. Bublot, J.M. Bouquiaux, 'Evolutie van enkele reële grootheden uit de Belgische landbouw 1962-1983', in: Landbouwtijdschrift 38 (1985) 1443-1454. G. Bublot, M. Dewit, 'Het kapitaal in de Belgische landbouw. I. Evolutie van de globale omvang ervan, 1962-1982', in: Landbouwtijdschrift 37 (1984) 183-195. A. Thonon, 'De suikerbiet, kanttelingen bij de geschiedenis van een akkergewas', in: Landbouwtijdschrift 40 (1987) 2, 257-270.
68. L. Van Molle, De Belgische katholieken en de landbouw. Landbouwpolitiek in België, 1884-1914 (Leuven, 1989); idem, '100 jaar Ministerie van Landbouw: het Belgisch landbouwbeleid en de wisselwerking tussen economische en sociale toestanden, politiek en administratie 1884-1984', in: Agricontact: koerier van het Ministerie van Landbouw, speciaal nummer nr. 154; idem, 'Ieder voor Allen. De Belgische Boerenbond 1890-1990', in: Kadoc-Studies 9 (Leuven, 1990).
69. C. Vandermotten, 'Tweehonderd jaar verschuivingen in de industriële geografie van België', in: Barsten in België (Berchem, 1990) 77-108.
70. E. Helin, 'Vie et mort des bassins industriels', in : Bulletin du département d'histoire économique 17 (1986-1987) 28-53.
71. C. Vandenbroeke, 'De proto-industriële en de industriële ontwikkeling van België in het kader van van de internationale historiografie', in: BTFG 62 (1984) 75-94; idem, 'De sociaal-economische context van de Brabantse Omwenteling: de Vlaamse regio's', in: Handelingen van het colloquium voor de Brabantse omwenteling (Brussel, 1985) 30-53. Een herwerkte versie van dit artikel werd gepubliceerd onder idem, 'The regional economy of Flanders and industrial modernization in the eighteenth century: a discussion', in: JEEH 16 (1987) 149-170.
72. M. Dorban, 'Les débuts de la révolution industrielle', in: H. Hasquin, red., La Belgique autrichienne 1713-1794 (Brussel, 1987) 121-162.
73. C. Herne, '1789 dans les provinces belgiques', in: Contradictions nrs. 54-55 (Brussel, 1988).
74. S. Clark, 'Mobility, bourgeoisie and the industrial revolution in Belgium', in: Past and Present 105 (1984) 140-175.
75. M. Weber, 'Sources et développements de la crise industrielle en Belgique (1950-1980)', in: Bulletin de documentation du Ministère des Finances 7 (1983) 39-112.

76. A. Soete, 'Uitbouw en financiering van de Limburgse mijninfrastructuur', in: L. Minten e.a., Een eeuw steenkool in Limburg (Tielt, 1992) 79-98; idem, 'Verder uitbouw van de Limburgse mijnen in een snel wijzigende economische omgeving', in: idem, 149-163; idem, 'De moeizame afbouw van de Kempense steenkoolnijverheid', in: idem, 190-217.
77. 'Techniques, pouvoirs, main d'oeuvre et reconversion dans les mines de charbon d'Europe occidentale', themanummer Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis 19 (1988) 1-2. Met voor België de bijdrage van onder meer N.Caulier-Mathy, 'Les dirigeants de l'industrie houillère belge de 1935 à 1955. Essai d'étude des comportements', in: BTNG 19 (1988) 35-54.
78. E. Bussière, 'La sidérurgie belge durant l'entre-deux-guerres : le cas d'Ougrée-Morihaye (1919-1939)', in: BTNG 15 (1984) 303-380. J.M. Yante, 'La sidérurgie du Sud Luxembourg belge (1872-1914): structure financière des firmes', in: BTNG 16 (1985) 87-106.
79. La sidérurgie aux XVIIIe et XIXe siècles: aspects technologiques, économiques et sociaux. Colloque de Mariemont, 12-13 décembre 1985, La Louvière (Centre d'histoire et d'archéologie industrielles) (z.p., 1987).
80. G.Kurgan-Van Hentenrijk, 'Le régime économique de l'industrie électrique belge depuis la fin du XIX siècle', in: F. Cardot, red., Histoire de l'électricité 1880-1980, un siècle d'électricité dans le monde. Actes du premier colloque international d'histoire de l'électricité, organisé par l'Association pour l'histoire de l'électricité en France (Parijs, z.j.) 119-133. J.P. Ducastelle, 'L'industrie de la pierre en Hainaut du XIXe s.', in: Recueil Arnould 1, 657-688.
81. P. Servais, 'Industries rurales et structures agraires: le cas de l'Entre-Vesdre-et-Meuse aux XVIIIe et XIX siècles', in: BTNG 13 (1982) 179-206. E. Gubin, 'L'industrie linière à domicile dans les Flandres en 1840-1850. Problèmes de méthode', in: BTNG 14 (1983) 369-401; E. Gubin, P. Scholliers, 'Die Mechanisierung des Flachsspinnerei in Flandern: ländliche Heimarbeiter und industrielles Proletariat (1840-1900)', in: K. Ditt, S. Pollard, reds., Von der Heimarbeit in die Fabrik-Industrialisierung und Arbeitschaft in Leinen- und Baumwollregionen Westeuropas während des 18. und 19. Jahrhundert (Paderborn, 1992) 259-289. J.L. Delaet, 'La clouterie à domicile au Pays de Charleroi: 1830-1900, causes d'un déclin', in: La Belgique rurale du moyen-âge à nos jours. Mélanges offertes à J.J. Hoebanx (Brussel, 1985) 397-409.
82. H. Coppejans-Desmedt, 'Wirtschaftliche und soziale Aspekte der Industrialisierung der Belgischen Baumwollverarbeitung (1780-1850)', in: Zeitschrift für Unternehmensgeschichte 27 (1982) 147-167. P. Solar, 'Die belgische Leinenindustrie im 19. Jahrhundert', in: Ditt/Pollard, Heimarbeit 78-105.
83. Ph. Beke, 'Aspecten van de industriële ontplooiing in het Brusselse: een overzicht van de katoenverwerkende nijverheid in de Anderlechtse deelgemeente Kuregem (1787-1830)', in: BTNG 12 (1981) 741-771. C. Lis, H. Soly, Een groot bedrijf in een kleine stad : de firma De Heyder & Co te Lier, 1757-1834 (Lier, 1987).
84. E. Vanhaute, 'Wolverwerking Turnhout 1750-1850', in: TSG 17 (1991) 28-49.
85. N. Dorban, R. Petit, J.M. Yante, red., Implantations industrielles, mutations des sociétés et du paysage. Actes de la journée d'étude interuniversitaire et pluridisciplinaire, tenue à Arlon à l'initiative du Centre d'écologie historique de l'Université catholique de Louvain et des Archives de l'Etat à Arlon le 6-10-1984 (Brussel, 1986).
86. Cf. ook Coppieters, 'Statistieken'; Vandenbroeke, 'Werkinstrumenten', en idem, 'Prijsevolutie'. E. Buyst, 'Het jaarlijkse verloop van de tussenoorlogse nieuwbouw in België', in: BTNG 21 (1990) 84-109; idem, 'Private Housing Investment in Belgium between the Wars', in: Housing Studies 4 (1989) 84-109; idem, 'Investerings in woongebouwen tijdens de Grote Depressie van de jaren dertig en gedurende de huidige economische crisis: een verkennende vergelijking', in: CEB nr. 116 (1987) 99-116; 'Een economisch-historische benadering van de Belgische bouwsector', in: J. De Muynck, red., De beschikbare ruimte. Reflecties over bouwen (Tielt, 1990) 162-177. Andere artikelen over de urbanisatie van het Antwerpse tijdens het Interbellum zijn: E. Buyst, 'Enkele verklaringsfactoren van stedelijke deconcentratie gedurende het Interbellum. Case-study:

- Deurne, 1920-1939', in: BG 65 (1982) 223-247; idem, 'De invloed van de Grote Depressie op de bewoningsstructuur van een Antwerpse randgemeente', in: BG 66 (1983) 219-239.
87. H. Van der Wee, M. Goossens, 'International factors in the formation of banking systems Belgium', in: R. CAMERON, V.I. BOVYKIN, red., International Banking, 1870-1914 (Oxford, 1991) 113-129.
 88. H. Van der Wee, M. Verbreyt, Mensen maken geschiedenis. De kredietbank en de economische opgang van Vlaanderen 1935-1985 (Brussel, 1985).
 89. F. Collin, 'De Belgische financiële groepen van 1945 tot 1975', in: Res publica 4 (1983) 621-631. 'Financiewezen in België 1830-1980', themanummer Bank- en Financiewezen (1980).
 90. A. Van Put, e.a., red., De Belgische spaarbanken : geschiedenis, recht, economische functie en instellingen. I, Het Belgische spaarbankwezen in een historisch perspectief (1825-1975) (Tielt, 1986).
 91. J. De Belder, 'De sociale betekenis van de gemeentelijke spaarkassen in de 19de eeuw', in: Het openbaar initiatief van de gemeenten in België, 1795-1940, 12de Internationaal Colloquium, Spa 4-7 sept. 1984: Handelingen (Brussel, 1986) 275-291. E. Witte, R. De Preter, red., Samen sparen. De geschiedenis van de spaarbank Codep en haar voorlopers (Leuven, 1989). S. Parmentier, 'Liberaal staatsinterventionisme in de 19de eeuw: de oprichting van de A.S.L.K.', in: BTNG 17 (1986) 379-420. S. Pasleau, 'La politique de placement de la Caisse Générale d'Épargne et de Retraite (1955-1984)', in: BTNG 19 (1988) 499-541.
 92. G. Kurgan-Van Hentenrijk, 'Contribution à l'étude du rôle du Crédit communale dans le financement des travaux publics (1861-1913)', in: Openbaar initiatief gemeenten 192-208. L. François, 'De reacties van de aandeelhouders van de Société Générale op de revolutiegolf van 1830', in: BTNG 12 (1986) 423-478. D. Luyten, 'Pressiegroepen in de eerste helft van de 19de eeuw. Een concreet geval: de Société générale tijdens de financiële crisis van 1848', in: BTNG 17 (1986) 127-162. J.R. Sortia, 'La Société Générale de Belgique et la Wallonie', in: Revue belge de géographie 108 (1984) 71-92.
 93. G. Vanthemsche, 'De politieke en economische context van de Belgische bankwetgevingen van 1934 en 1935', in: Bank- en Financiewezen 8/9 (1980) 31-50; idem, 'L'élaboration de l'arrêté royal sur le contrôle bancaire (1935)', in: BTNG 11 (1980) 389-438.
 94. G. Declercq, red., Ter Beurze. Geschiedenis van de aandelenhandel in België, 1300-1990 (Antwerpen, 1992).
 95. J. Hannes, 'Verzekeringen en economische groei. Antwerpen 1819-1831', in: idem, red., Economie in veelvoud. Huldeboek aan prof.dr. em. P. Frantzen (Brussel, 1991) 259-272.
 96. B. Henau, 'Het bank- en verzekeringswezen in Antwerpen tijdens het Interbellum', in: Tijdschrift voor economie en management 35 (1990) 329-359.
 97. P. Janssens, H. Verboven, A. Tiberghien, Drie eeuwen Belgische belastingen. Van contributies, controleurs en belastingsconsulenten (Brussel, 1990).
 98. I. Cassiers, 'Le rôle de l'Etat à l'apogée du libéralisme (1850-1886)', in: Contradictions 23-24 (1980) 121-143; idem, 'Une fonction importante de l'Etat libéral: la création et la gestion des chemins de fer (1850-1914)', in: Contradictions 23-24 (1980) 153-164. J. Hannes, 'De staat als bouwheer in de negentiende eeuw', in: De beschikbare ruimte. Reflecties over bouwen (Tielt, 1990) 143-161. G. Vanthemsche, 'De Belgische overheid en de kartels tijdens het Interbellum. Situering en analyse van de wetgeving op de verplichte kartelvorming', in: BTFG 61 (1983) 851-894; idem, 'De economische actie van de Belgische staat tijdens de crisis van de jaren 1930', in: Res publica 29 (1987) 127-152; idem, 'De mislukking van een vernieuwde economische politiek in België vóór de Tweede Wereldoorlog: de O.R.E.C. (Office de Redressement économique) van 1935 tot 1938', in: BTNG 13 (1982) 339-389. W. Moesen, 'De evolutie van het economisch beleid', in: P. Van Rompuy e.a., Inleiding tot de economie (Leuven, 1991) 537-566. M. Van Hecke, 'Het beleid van de investeringsbevordering in België sinds 1959', in: W. Meeusen, red., Economie in ontwikkeling (Antwerpe, 1988) 121-132. A. Meynen, 'De economische en

- sociale politiek sinds de jaren 1950', in: E. Witte, J. Craeybeckx, A. Meynen, Politieke geschiedenis van België (Antwerpen, 1990) 279-324.
99. H. Van der Wee, 'Monetary policy in Belgium during and after the Second World War', in: F. Glatz, red., Modern age-modern history. In memoriam György Ranki (1930-1988) (Boedapest, 1990) 331-337. P. Petit, 'Le recours du secteur public à la Banque Nationale de Belgique: 1950-1980', in: Bulletin de documentation du Ministère des Finances 3 (1984) 5-46.
 100. R. Boelaert, 'Het budgettaire beleid, 1953-1980', in: Documentatieblad van het Ministerie van Financiën 7 (1983) 5-38. M. Frank, 'Évolution des finances publiques de 1955 à 1980. Vue globale', in: Bulletin de documentation du Ministère des Finances 4 (1984) 5-132.
 101. M. Van Audenhove, Geschiedenis van de gemeentefinanciën in de economische financiële en sociale evolutie van België 1918-1985 2 dln. (Gent, 1990). Zie ook: idem, 'L'histoire des finances communales dans l'évolution économique, financière et sociale de la Belgique, 6e partie : 1945-1975', in: Bulletin trimestriel du Crédit Communal de Belgique 160 (1987) 15-84. G. Kurgan-Van Hentenrijk, J.L. Vidick, A. Selandre, 'De leningen van de Belgische gemeenten bij het Gemeentekrediet in de periode 1861-1913', in: Driemaandelijks tijdschrift van het gemeentekrediet van België 162 (1987) 19-36.
 102. J. Vuchelen, Hebben de Belgische overheidsfinanciën nog een toekomst? (Antwerpen, 1990).
 103. G. Vandewalle, 'De rol van de openbare en privé-sector in de productie en distributie van electriciteit in België sedert het begin van de 20ste eeuw tot heden', in: Driemaandelijks tijdschrift van het gemeentekrediet van België 139 (1982) 45-74.
 104. S. De Jonge, 'De electriciteitssector in België : van gemeentelijk tot particulier monopolie', in: BTNG 16 (1985) 357-395.
 105. K. Veraghtert, 'The growth of the Antwerp port traffic, 1850-1900', in: W. Fischer, R.M. McInnis, J. Schneider, red., The emergence of a world economy 1500-1914 (Wiesbaden, 1986) 573-591.
 106. Spoorwegen in België (Gent, 1985). J. Delmelle, Histoire des tramways et vicinaux belges (Brussel, 1981). J.M. Gregoire, Autosnelwegen in België. Ontstaan en verwezenlijking (Brussel, 1985).
 107. M. Dumoulin, Les relations économiques Italo-belges (1861-1914) (Brussel, 1990). B. Henau, 'De Belgisch-Britse handelsbetrekkingen 1919-1939', in: BTNG 16 (1985) 271-305.
 108. G. De Brabander, Regionale structuur en werkgelegenheid (Brussel, 1983). In 1981 werd al een Engelstalige versie gepubliceerd: idem, Regional specialization, employment and economic growth in Belgium between 1846 and 1970 (New York, 1981).
 109. P.M.M. Klep, Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant 1700-1900 (Nijmegen, 1981).
 110. M. Goossens, 'De Belgische arbeidsmarkt tijdens het Interbellum', in: Tijdschrift voor economie en management 33 (1988) 109-125; M. Goossens, S. Peeters, G. Pepermans, 'Interwar unemployment in Belgium', in: B. Eichengreen, T.J. Hatton, red., Interwar unemployment in international perspective (Dordrecht, 1988) 289-324. G. Vanthemsche, 'Aspecten van de bediendenwerkloosheid in de jaren 1930-1939', in: Arbeid in veelvoud (Brussel, 1988) 233-250; idem, 'De fysionomie van de werkloosheid in België tijdens de jaren 1930', in: BTNG 19 (1988) 269-344; 20 (1989) 1-106.
 111. G. Vanthemsche, De werkloosheid in België 1929-1940 (Berchem, 1989).
 112. H.R. Sneessens, J.H. Dreze, 'What, if anything have we learned from the rise of unemployment in Belgium, 1974-1983', in: CEB 110-111 (1986) 21-66.
 113. E. Scholliers, P. Scholliers, red., Werktijd en werktijdverkorting, acta van het colloquium te Brussel gehouden op 15 en 16 oktober 1982 (Brussel, 1983). Ook in de reeds eerder

geciteerde bijdrage van Vanderमotten, 'Tendances longues', kan heel wat informatie terzake worden teruggevonden.

114. J. Gadisseur, 'Output per worker and its evolution in Belgian industry, 1846-1910', in: Fremdling/ O'Brien, Productivity 141-151. J. Blomme, 'Changes in labour productivity and their consequences for the per capita Income levels in Belgium and the Netherlands, 1880-1980', in : P.K. O'Brien, red., International productivity comparisons and problems of measurement, 1750-1939 (Ninth International Economic History Congress Bern, Section B.6) (Bern, 1986) 16-25.
115. R. Leboutte, Reconversions de la main-d'oeuvre et transition démographique. Les bassins industriels en aval de Liège, XVIIe-XXE siècles (Parijs, 1988).
116. S. Pasleau, 'Les migrations alternantes: facteur de cohésion ou d'éclatement d'un bassin industriel? Le cas Sérésien de 1910', in: BTFG 66 (1988) 829-853.
117. Themanummer 'Labour migration' van het BTNG 21 (1990), met onder meer R. Leboutte, 'Les migrants en Wallonie 1846-1930', 303-349.
118. M. Poulain, M. Foulon, 'L'immigration flamande en Wallonie : évaluation à l'aide d'un indicateur anthroponymique', in: BTNG 12 (1981) 205-244. J. Stengers 'Belgique', in : Les migrations internationales de la fin du XVIIIe siècle à nos jours (Parijs, 1980) 283-319; V. Foutry, 'Belgisch-Kongo tijdens het Interbellum: een immigratiebeleid gericht op sociale controle', in: BTNG 14 (1983) 461-487.
119. E. Desle, 'Bouwen en wonen te Brussel (1945-1958). De moeizame uitbouw van de keynesiaanse welvaartsstaat en de rol van de mediterrane gastarbeiders', in: BTNG 21 (1990) 413-482. F. Caestecker, 'Het vreemdelingenbeleid in de tussenoorlogse periode', in: De gids op maatschappelijk gebied 10 (1985) 823-833. A. Morelli, 'L'appel à la main d'oeuvre italienne pour les charbonnages et sa prise en charge à son arrivée en Belgique dans l'immédiat après-guerre', in: BTNG 19 (1988) 83-110.
120. L. Dhaene, J. Hannes, 'Le choix professionnel en Flandre au XIXe siècle. Sources, méthodes et résultats de recherches', in: P. Delsalle, red., Autour de l'habitat textile (XIVe-XXE siècles), actes de la troisième rencontre internationale d'histoire textile Tourcoing, 8-10 novembre 1986 (Tourcoing, 1987) 147-158.
121. D. Keymolen, Beroepsarbeid voor vrouwen van betere stand in België omstreeks 1860. Een bijdrage tot de mentaliteits- en onderwijsgeschiedenis (Gent, 1981); idem, 'Vrouwenarbeid in België omstreeks 1860. Vigerende en alternatieve opvattingen met betrekking tot vrouwelijke huis- en fabrieksarbeid', in: TSG 25 (1982) 3-33. C. Schelstraete, 'Dienstpersoneel in Vlaanderen, 1700-1850', in: Spiegel historiael 21 (1986) 72-81.
122. K. Lambert, 'Industrialisatie in een plattelandsgemeente. Effecten op bevolking en arbeid te Sleidinge (1820-1914)', in: BTNG 15 (1984) 381-420.
123. Van Meerten, Clement, Nefors, Private investment.
124. G. Kurgan-Van Hentenrijk, 'Les milieux d'affaires belges et l'Outre-Mer vers 1885', in: Bijdragen over de honderdste verjaring van de onafhankelijk Kongostaat (Brussel, Koninklijke Academie voor Overzeese wetenschappen, 1988) 461-466. A. Lederer, 'Le rôle des Belges dans le développement des moyens de transport Outre-Mer', in: Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer. Bulletin des séances 1 (1980) 65-110.
125. H. Van der Wee, 'Investment strategy of Belgian industrial enterprise between 1830 and 1980 and its influence on the economic development of Europe', in: Belgium and Europe: proceedings of the international Francqui-colloquium, Brussels-Ghent, 12-14 November 1981 (Brussel, 1981) 75-94; idem, Hommes, cultures et capitaux dans les relations Italo-belges aux XIXe et XXe siècles, actes du colloque organisé à l'occasion du 50e anniversaire de l'Academia Belgica sous le haut patronage de sa majesté le Roi, Rome, 20-23 novembre 1989 (Rome, 1991); G. Kurgan-Van Hentenrijk, Rail, finance et politique: les entreprises Philippart (1865-1890) (Brussel, 1982); idem, 'The groupe-Philippart: an experience of multinational enterprise in railway and banking business in Western Europe 1865-80', in: A. Teichova, M. Levy-Leboyer, H. Nussbaum, red., Multinational enterprise in historical perspective (Cambridge, 1986) 65-73. E. Lentzen, A. Vincent, 'Les investissements belges

- aux Etats-Unis', in: Courrier Hebdomadaire du Crisp 1160 (1987).
126. E. Stols, 'Kolonisatie en expansie in het dagelijkse leven van de hedendaagse tijd, 1830-1940', in: BG 64 (1981) 237-260.
127. Zie noot 39.
128. G. Kurgan-Van Hentenrijk, J. Stengers, red., L'Innovation technologique. Facteur de changement (XIXe-XXe siècles) (Brussel, 1986).
129. R. Fremdling, Technologischer Wandel und Internationaler Handel im 18. und 19. Jahrhundert: die Eisenindustrien in Grossbritannien, Belgien, Frankreich und Deutschland (Berlijn, 1986).
130. I. Cassiers, P. Solar, 'Wages and Productivity in Belgium, 1910-1960', in: Oxford bulletin of economics and statistics 52 (1990) 437-449.
131. Van Neck, Débuts de la machine. J. Delbeke, 'Technologische innovatie en economische reorientatie te Antwerpen, 1800-1930', in: Onze alma mater (1983) 3, 207-227. J. Delbeke, S. Greefs, The mechanization of Flemish industry, 1812-1930: the case of Antwerp (Leuven, 1981) (KUL, Workshop on Quantitative Economic History, discussie paper 81.03).
132. Van der Wee, 'Investment Strategy' 75-94. Idem, 'Large firms in Belgium, 1892-1974 : an analysis of their structure and growth', in: D.C. Coleman, P. Mathias, red., Enterprise and history: essays in honour of Charles Wilson (Cambridge, 1984) 199-211.
133. Zie over de methodologische aspecten van de bedrijfsgeschiedenis H. Watelet, 'Vers un approfondissement factuel et théorique en histoire des entreprises', in: BTNG 21 (1990) 143-161; N. Caulier- Mathy, 'Industrie et politique au pays de Liège. Frédéric Braconnier (1826-1912)', in: BTNG 9 (1980) 3-83; J.M. Yante, 'Sud-Luxembourg belge (1872-1914). Production, mouvement du profit, structure financière des firmes', in: BTNG 16 (1985) 87-106; L. Dreyck, 'De monopolisering van het openbaar vervoer in Brussel einde 19de eeuw', in: BTNG 21 (1990) 225-277.
134. H. Beulens, 'L'exploration interne de l'évolution des revenus, des dépenses et de la problématique financière des ménages de 1960 à 1984', in: Les niveaux de vie des Belges (7e congrès des économistes belges de langue française) (Charleroi, 1987), Commission 6, 69-100. Zie ook: idem, De onvoldragen welvaartsstaat: een verkenning van de economie van de gezinnen: arbeid en inkomen, spaarlast en generatiewisseling, België 1960-1986 (Leuven, 1988); R. Savage, 'Revenus et pouvoir d'achat: 1981-1985. Évaluation rétrospective', in: Niveaux de vie 501-540. Dit laatste ook in het Nederlands: '1981-1985: inkomens en koopkracht', in: Gids op maatschappelijk gebied 77 (1986) 3, 235-255.
135. V. Valenduc, 'Distribution et redistribution des revenus dans les années 1980', Cahiers hebdomadaires Crisp nr. 1320 (Brussel 1991); idem, 'La distribution des revenus disponibles de 1983 à 1986', in: Bulletin de la documentation du Ministère des Finances (1991) 377-472. F. Marannes, 'Evolutie van de inkomensverdeling in België in crisistijd', in: De gids op maatschappelijk gebied 8-9 (1989) 649-675.
136. F. Fecher, 'Politique d'austérité et récession économique. Incidence sur la distribution du revenu des belges de 1980 à 1984', in: CEB 114 (1987) 397-420.
137. C. Boone, P. Willeme, 'Politieke samenstelling van regeringen en functionele inkomensverdeling in België (1954-1986)', in: CEB 121 (1989) 45-67.
138. Loos/Vuchelen, 'Gezinsvermogen' 219-236. E.S. Kirschen, 'Gagnants et perdants dans la lutte pour la distribution des revenus (Belgique 1953-1977)', in: Bulletin de la classe des lettres et sciences morales et politique de l'Académie royale de Belgique 66 (1980) 83-94; E.S. Kirschen e.a., 'Distribution des revenus entre groupes socio-professionnels en Belgique 1953-1977. 2ème partie', in: CEB 85 (1980) 97-149.
139. H. Deleek, 'De inkomensverdeling in België', in: Maandschrift economie 47 (1983) 383-394; idem, 'Een beeld van de inkomensverdeling in België', in: Liber amicorum prof.P.H. Virenque (Antwerpen, 1986) 361-386; idem, 'Inkomensverdeling en sociale zekerheid in

- Belgie, 1976-1985', in: Maandschrift economie 51 (1987) 205-221. Tenslotte, samen met anderen: B. Cantillon, H. Deleeck, B. Meulemenas, 'Inkomen, welvaart en armoede in Belgie, 1985-1988', in: Tijdschrift voor sociologie 3-4 (1991) 293-339.
140. M. Culus, P. Praet, 'Évolution du nombre et du revenu des fonctionnaires de 1953 à 1977', in: CEB 90 (1981) 173-186.
141. D. Van Regemorter, 'Évolution du nombre et du revenu des commerçants et des artisans de 1953 à 1977', in: CEB 89 (1980) 3-24. R. Leroy, 'Le salaire des jeunes est-il flexible?', in: Recherches économiques de Louvain 53 (1987) 299-328.
142. Peeters e.a., Reconstruction.
143. P. Scholliers, Loonindexering en sociale vrede. Koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het Interbellum (Brussel, 1985). Cassiers, Croissance.
144. P. Scholliers, 'Industrial wage differentials in nineteenth-century Belgium', in: Y.S. Brenner, H. Kaelble, M. Thomas, red., Income distribution in historical perspective (Cambridge, 1989) 96-116. P. Scholliers, 'Loonontwikkeling, conjunctuur en arbeidsverhoudingen in het bouwvak in Brussel en Parijs, 1855-1940', in: BTNG 21 (1990) 1-47; idem, 'Loon, klassenstrijd en mechanisering. De loonontwikkeling in vier Belgische industrieën tussen 1870 en 1914', in: B. de Vries, e.a., red., De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden (Amsterdam, 1992) 247-272.
145. G. Alter, 'Work and Income in the Family Economy. Belgium, 1853 and 1891', in: Journal of interdisciplinary history 13 (1984) 255-276. P. Van den Eeckhout, P. Scholliers, 'Geld in 't laatje. Arbeid en inkomen van Gentse arbeidersfamilies circa 1900', in: Arbeid in veelvoud 197-219; P. Scholliers, 'Family income, needs and mother's wages. A critical survey of working-class budget inquiries in Belgium, 1853-1929', in: T. Pierenkemper, red., Zur ökonomik des privaten Haushalts (Frankfurt, 1991) 145-181.
146. L. Duquesne de la Vinelle, 'Marché capitaliste du travail et niveau de subsistance: le cas des mineurs en Belgique de 1832 à 1913', in: Recherches économiques de Louvain 46 (1980) 315-332. D. Weiserbs, 'Le salaire des mineurs de 1832 à 1913: une note méthodologique', in: Recherches économiques de Louvain 46 (1980) 333-347.
147. B. Coppieters, G. Hendrix, 'De koopkrachtevolutie van loontrekkenden in periodes van economische depressie: een vergelijking voor de jaren 1929-1939 en 1974-1984', in: BTNG 17 (1988) 275-307.
148. Scholliers, Loonindexering; idem, 'Loonindexering en koopkracht binnen het Belgisch systeem van sociaal overleg 1918-1940', in: Vlaams marxistisch tijdschrift 19 (1985) 7-30; idem, 'Niveau, functies en organisatie van de koopkracht tijdens het Interbellum', in: H. Plasmeijer, red., De theoretische grondslagen van het economisch beleid (Groningen, 1988) 95-122; idem, 'Index-linked wages, purchasing power and social conflict between the wars: the Belgian approach (internationally compared)', in: JEEH 20 (1991) 407-439.
149. C. Vandenbroeke, Vlaamse koopkracht gisteren, vandaag en morgen (Leuven, 1984).
150. 'Het gezinsvermogen in België', in: Bulletin van de Generale Bank 313 (1990) 1-8.
151. R. De Preter, De 200 rijkste families. Geld en macht in de wereld van de holdings en de miljonairs (Berchem, 1983).
152. M. Goossens, 'Een negentiende eeuws heidedorp in transformatie. Kalmthout 1835-1910. De mutatie van de bezitsstructuur', in: BG 69 (1986) 9-49. L. De Kezel, 'Grondbezit in Vlaanderen 1750-1850. Bijdrage tot de discussie over de economische ontwikkeling op het Vlaamse platteland', in: TSG 14 (1988) 61-102.
153. E. Vanhaute, 'De mutatie van de bezitsstructuur in Kalmthout en Meerle, 1834-1910', in: BG 71 (1988) 173-180; idem, Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen (Brussel, 1992), vooral 181-211.
154. Onder andere J. De Belder, 'Veranderingen in de economische positie van de Belgische adel in de 19de eeuw', in: TG 92 (1980) 483-499.

155. L. Soltow, 'The distribution of wealth in Belgium in 1814-1815', in: JEEH 10 (1981) 401-413.
156. M. Guilmot-Lennertz, Consommation privée en Belgique de 1953 à 1979 (Louvain-la-Neuve, 1981) (Bulletin de l'IRES nr. 76). J. Poelmans, 'Un quart de siècle de consommation en Belgique. Évolution de la structure des dépenses de 1953 à 1978', in: Hannes, Consumptiepatronen 61-73.
157. P. Timmermans, 'Een analyse van de consumptie van diensten tussen 1953 en 1987 op basis van de nationale rekeningen van België', in: Kwartaaloverzicht van de economie 6 (1989) 65-77.
158. A. Grauwels, 'De impact van de crisis op het consumptiepatroon tussen beide wereldoorlogen. Verloop en samenstelling van het verbruik in België: 1929-1939', in: Hannes, Consumptiepatronen, 40-46. Schroeven, Consumers' expenditure.
159. P. Scholliers, 'Verschuivingen in het arbeidersconsumptiepatroon, 1890-1930', in: BTNG 13 (1982) 273-312; idem, 'Regionale verschillen tussen consumptiepatronen tijdens het Interbellum. Een methodologische verkenning', in: BTFG 60 (1982) 312-338 en 839-869.
160. P. Van den Eeckhout, 'Onderzoek naar kwantitatieve en kwalitatieve wijzigingen in de consumptie 1840-1890', in: Hannes, Consumptiepatronen.
161. C. Vandenbroeke, 'Kwantitatieve en kwalitatieve aspecten van het vleesverbruik in Vlaanderen', in: TSG 31 (1983) 221-257; idem, 'Zuinig stoken. Brandstofverbruik en brandstofprijzen in België, Engeland en Frankrijk sinds de 15e eeuw', in: Economisch en sociaal-historisch jaarboek 51 (1988) 93-125.
162. Van Eeckhout/Scholliers, 'Hoofdelijke voedselconsumptie'. G. Bekaert, 'Caloric consumption in industrializing Belgium', in: JEEH 51 (1991) 633-655.
163. P. Delfosse, 'État, crises alimentaires et modernisation de l'agriculture en Belgique (1853-1857)', in: Revue du Nord 284 (1990) 71-95.
164. Is het niet veelzeggend dat in de schaarse controverses uit het voorbije decennium een hoofdrol door buitenlandse historici werd gespeeld (M. Levy-Leboyer over P. Lebrun; Ph. Kints doctoraat over de Oostvlaamse landbouw)?
165. Soly, 'Geschiedenis jaren tachtig' 53.
166. In hoeverre is de politieke geschiedenis het domein voor de toepassing van theoriën uit de politicologie? Cultuurgeschiedenis de emanatie van recente maatschappijfilosofieën (Zeitgeist)? Kerkgeschiedenis een weerspiegeling van actuele theologische en kerkorganisatorische discussies? Sociale geschiedenis een terrein voor het testen van sociologische hypothesen en concepten? Deze lijst kan uitgebreid worden voor nagenoeg elke discipline die de geschiedwetenschap telt.
167. Dit geldt voor alle disciplines van de historische wetenschap: bronnenpublicaties als persrepertoria, maar ook dagboeken en de uitgave van briefwisseling van politici voor de politieke geschiedenis, de uitgave van theologische tractaten en dekenale visitaties voor de kerkgeschiedenis, inventarissen en uitgaven van oorkonden voor de mediëviësten, de kritische uitgave van costumeyn voor de rechts- en mentaliteitsgeschiedenis, enz.
168. Kindleberger, 'Economic history' 23-24.
169. We zien de rol van de economie als prime mover van het maatschappelijk gebeuren, waarbij 'economie' gedefinieerd wordt in de breedst mogelijke zin, waarbij dialectiek tussen de economie en het sociale, het politieke etc. duidelijk bestaat en waarbij het sociale, het politieke etc. beschikken over een relatieve autonomie. Deze visie staat dus ver van het overgesimplificeerd beeld van de onderbouw-bovenbouw verhouding. Daarover: Tilly, 'European economic' 647, die hun 'materialist position' sterk benadrukken.¹³